

K-14038
290696

ВІСНИК

ХАРКІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

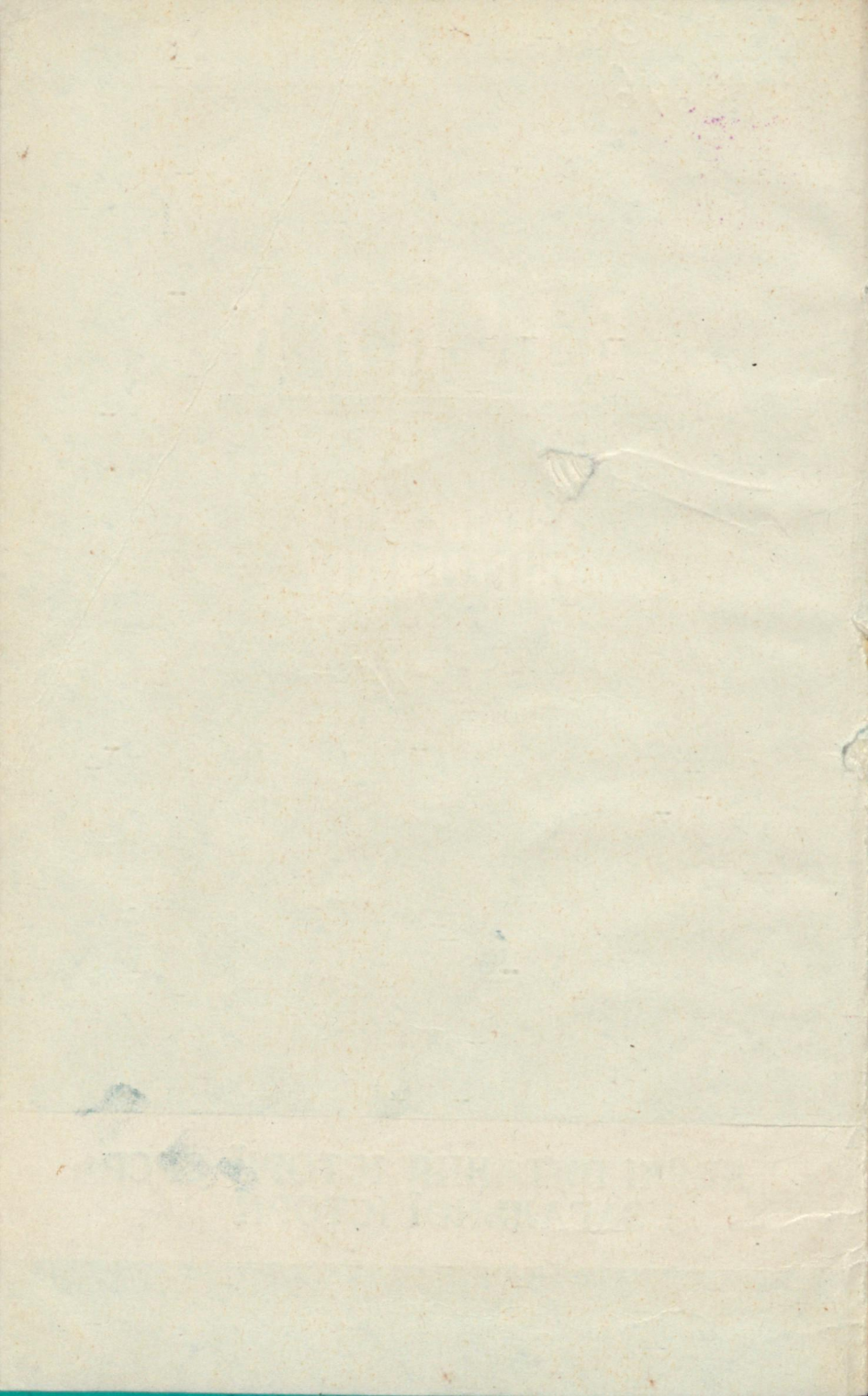
№ 145

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ СРСР
І ЗАГАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

48 коп.

Деякі питання історії СРСР і загальної історії, 1976, № 145, 1—104.

ВІСНИК
ХАРКІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

№ 145

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ СРСР
І ЗАГАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

Харків

ВИДАВНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ «ВИЩА ШКОЛА»
ВИДАВНИЦТВО ПРИ ХАРКІВСЬКОМУ
ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

1976

Друкується за рішенням Вченої ради історичного факультету Харківського державного університету (протокол № 10 від 29 серпня 1975 р.).

Вісник охоплює широке коло проблем вітчизняної і зарубіжної історії. В ньому висвітлюються питання боротьби трудящих нашої країни за встановлення і зміцнення Радянської влади, за побудову соціалізму. Дається історіографічний аналіз ряду проблем. Показано боротьбу трудящих капіталістичних країн за своє соціальне і національне визволення та ін.

Призначений для науковців і спеціалістів.

Редакційна колегія:

С. М. Королівський, Б. К. Мигаль (відпов. секретар), А. І. Митряев, І. К. Рибалка, С. І. Сідельников (відпов. редактор), І. Л. Шерман, Б. А. Шрамко.

Редакція гуманітарної літератури
Зав. редакцією Г. І. Шинкаренко

М. З. БЕРДУТА, канд. іст. наук

БРЕСТСЬКИЙ МИР У ПРАЦЯХ В. І. ЛЕНІНА

В основі всієї історіографії Брестського миру лежать праці В. І. Леніна, які показують шляхи дійсно наукового, марксистського підходу до вивчення цієї важливої в історії Радянської держави і всього світу події. В. І. Леніна можна по праву назвати першим істориком Брестського миру. В його роботах дається наукова оцінка періоду Бреста, точний аналіз виключно складної і суперечливої обстановки даного етапу, висвітлюються і розкриваються всі основні проблеми: міжнародна і внутрішня обстановка в період укладення Брестського миру, необхідність підписання мирного договору, відносини Радянської республіки з країнами Антанти і Четверного союзу, хід переговорів у Брест-Литовську, боротьба за підписання миру, значення його уроків і досвіду для подальшої діяльності Комуністичної партії і Радянської держави.

У радянській історіографії питання історії Брестського миру в працях В. І. Леніна ще не знайшли свого достатнього висвітлення. Деякі з цих питань розглядаються в історіографічних дослідженнях І. Л. Шермана [31], О. Г. Черних [28], Є. Н. Городецького [22—23], В. І. Астахова та І. Л. Шермана [20], в історичних працях О. О. Ахтамзяна [21], М. Г. Труша [27], Л. Г. Нікольникової [24—25], О. О. Чубар'яна [29—30], присвячених різним проблемам історії радянського суспільства, боротьбі партії більшовиків за вихід із імперіалістичної війни і укладення Брестського миру. Автори цих праць зосереджують увагу головним чином на боротьбі В. І. Леніна з «лівими комуністами» та Троцьким з питань їх ставлення до війни і миру, до внутрішньої політики партії, умов розвитку соціалістичної революції в цей час, до компромісів з міжнародною буржуазією, перспектив розвитку революції на Заході. Відмічається також глибокий і послідовний історизм праць В. І. Леніна з питань Бреста.

Однак праці В. І. Леніна, де йдеться про важливість і необхідність укладення Брестського миру, відносини Радянської республіки з країнами Антанти і Четверного союзу в період Бреста, використання суперечностей між імперіалістичними угрупованнями

в інтересах революції, значення уроків і досвіду Бреста для подальшої діяльності Комуністичної партії і Радянської держави, до кінця ще не вивчено. Саме про ці питання і йде мова в даній статті.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції партія більшовиків і особисто В. І. Ленін послідовно і наполегливо добивалися укладення миру. Уже в листопаді—грудні 1917 р., зокрема на засіданні ВЦВК 10(23) листопада 1917 р. [1, с. 81—84], на Надзвичайному Всеросійському з'їзді Рад селянських депутатів [2, с. 87—95] В. І. Ленін говорить про складність боротьби за мир, про його необхідність для збереження завоювань соціалізму в Росії.

У січні—лютому 1918 р., коли проти підписання миру виступили «ліві комуністи» та Троцький, В. І. Ленін у «Тезах по питанню про негайне укладення сепаратного і анексіоністського миру» викриває авантюристичність тактики «лівих комуністів» та Троцького, дає характеристику обстановки в країні і доводить, що в даний історичний момент кращим захистом Радянської республіки є мир.

Цю ж думку В. І. Ленін чітко виклав у статті «Мир чи війна?». Піддаючи різкій критиці противників миру, він рішуче заявляв, що всякий, «хто проти негайного, хоч і архітяжкого миру, той губить Радянську владу» [3, с. 353]. Згубну тактику противників миру, їх авантюризм В. І. Ленін викриває у роботі «В чому помилка?». Відмова від миру, підкреслює Володимир Ілліч, полегшує ворогові придушення пролетарської революції [див. 4, с. 357—358].

У статті «Дивне і потворне» В. І. Ленін піддав нищівній критиці антимарксистську суть теоретичних поглядів і тактичну лінію «лівих комуністів», які вважали «ганьбою» йти на укладення миру. За словами вождя, «відмова від підписання найпохабнішого миру, коли не маєш армії, є авантюра, за яку народ вправі буде винуватити владу, що пішла на таку відмову» [див. 5, с. 389].

Подальше обґрунтування необхідності укладення миру міститься в доповіді глави уряду Радянської держави на засіданні ВЦВК 24 лютого 1918 р., де В. І. Ленін переконливо і наполегливо вказував, що іншого виходу, як підписати мир, у нас нема [6, с. 359].

Боротьба В. І. Леніна за укладення миру набула особливої гостроти після 18 лютого 1918 р., коли Німеччина почала наступ на Радянську республіку. Тиждень з 18 по 24 лютого В. І. Ленін вважав одним з найбільших історичних переломів в історії Радянської і міжнародної революції [7, с. 376]. Події вказаного тижня остаточно підтвердили правильність ленінської тези про негайне укладення миру.

Це положення з особливою силою звучить у написаній тоді роботі «Тяжкий, але необхідний урок», де В. І. Ленін розглядав Брестський мир як вимушену поступку імперіалізму, як тимчасовий відступ для збирання сил, для закріплення позицій соціалізму. Рішуче настоюючи на укладенні миру з Німеччиною, В. І. Ленін писав: «Злочин, з точки зору захисту вітчизни,— приймати воєнну

сутичку з безконечно більш сильним і готовим ворогом, коли явно не маєш армії [див. 7, с. 378].

Він пояснював, що в той час, коли співвідношення сил світового імперіалізму і соціалістичної держави не на користь останньої, «ми повинні підписати, з точки зору захисту вітчизни, найбільш тяжкий, гнобительський, звірачий, ганебний мир — не для того, щоб «капітулювати» перед імперіалізмом, а щоб учитися воювати з ним серйозним, діловим чином» [7, с. 378].

В. І. Ленін бачив, що при наявності найбільших труднощів усередині країни все ж головною перешкодою на шляху до Брестського миру залишається протидія імперіалізму. Цю думку В. І. Ленін висловлював у доповіді на засіданні ВЦВК 24 лютого 1918 року. Вказуючи на серйозну загрозу для Радянської республіки з боку німецького імперіалізму, В. І. Ленін говорив: «...живучи поруч із хижаким-імперіалістом, ми змушені підписати умови миру, коли він ставить нам коліно на груди» [6, с. 360].

Виключно глибоке обґрунтування положення про те, що вихід із війни і завоювання мирного перепопочинку конче необхідні для збереження і зміцнення Радянської влади, для створення армії, дає В. І. Ленін на VII з'їзді партії і IV Надзвичайному Всеросійському з'їзді Рад, де всі дрібнобуржуазні партії виступили єдиним фронтом проти політики миру. В своїх виступах на цих з'їздах В. І. Ленін з великою переконливістю розкриває безпідставність і шкідливість позиції противників миру, які не розуміли того, що це необхідно для згуртування сил, збереження завоювань соціалістичної революції. «Ловіть передишку, хоч на годину, раз вам її дали,— говорив В. І. Ленін делегатам VII з'їзду партії,— щоб підтримати контакт з далеким тилом, там створювати нові армії» [див. 10, с. 24].

На цих з'їздах В. І. Ленін розкрив суть історичного крутого повороту в розвитку соціалістичної революції в період Бреста, коли перед партією постав ряд невирішених питань внутрішньої і зовнішньої політики.

Значне місце в роботах В. І. Леніна з питань Бреста відводить ся ставленню країн Антанти і США до Радянської республіки в період укладення миру. В. І. Ленін показує, що імперіалістичні кола Західної Європи і США з перших днів існування Радянської держави ставили своєю метою недопустити виходу Радянської республіки із світової війни, задушити її.

У статті «Про революційну фразу» вождь революції показує, що мир Радянської республіки з Німеччиною не влаштовував правлячі кола країн Антанти, бо, по-перше, сприяв збереженню завоювань соціалістичної революції і, по-друге, давав змогу Німеччині перекинути частину своєї армії з російського фронту на Західний. Тому правлячі кола Антанти робили все, щоб втягти Радянську державу в імперіалістичну війну. «Погляньте на факти щодо поведінки англо-французької буржуазії,— пише В. І. Ленін.— Вона всіляко втягує нас у війну з Німеччиною, обіцяє нам мільйони благ [див. 8, с. 338].

В. І. Ленін простежує, як країни Антанти штовхають молоду Радянську державу в захід: «...ідіть-но, любі, воювати тепер, ми від цього чудово виграємо. Німці вас пограбують, «зароблять» на Сході, дешевше поступляться на Заході, а до річі Радянська влада полетить... Воюйте, любі «союзні» більшовики, ми вам допоможемо!» [див. 8, с. 338].

Виключно глибокий аналіз антирадянської політики імперіалістів Антанти і США міститься в «Листі до американських робітників», що був написаний в серпні 1918 року. В. І. Ленін, говорячи про ставлення правлячих кіл країн Антанти до Радянської держави, зазначає, що англо-американські і французькі правлячі кола, прагнучи втягнути Росію в війну з Німеччиною, не підтримали миролюбних пропозицій Радянської республіки і повели запеклу боротьбу проти Країни Рад. «Саме англо-французька і американська буржуазія не прийняла нашої пропозиції, саме вона відмовилась розмовляти з нами про загальний мир! Саме вона учинила по-зрадницькому щодо інтересів усіх народів, саме вона затягла імперіалістську бойню!» [див. 14, с. 51].

В. І. Ленін вказував, що правлячі кола Антанти і США, відхиливши пропозиції Радянської держави щодо переговорів про мир, тим самим розв'язали руки німецьким імперіалістам, що дало їм можливість нав'язати Росії анексіоністський і насильственный мир [див. 14, с. 51].

В. І. Ленін викривав лицемірство правлячих кіл Антанти і США, які хотіли звалити «вину» за Брестський мир на Радянську республіку. «Якраз капіталісти тих країн, від яких залежало перетворити Брест в загальні переговори про загальний мир,— писав він,— вони ж і виступають «обвинувачами» нас!.. нас, більшовиків, що запропонували справедливий мир усім країнам...» [14, с. 51].

В. І. Ленін надавав виключно важливого значення використанню молодого Радянською республікою суперечностей між імперіалістичними країнами і компромісів з міжнародною буржуазією для збереження завоювань великого Жовтня. Уже в січні 1918 р. в «Тезах по питанню про негайне укладення сепаратного і анексіоністського миру» В. І. Ленін, даючи чіткий політичний аналіз міжнародної і внутрішньої обстановки, підкреслював, що співвідношення класових сил на світовій арені і всередині країни диктує необхідність використання суперечностей між двома групами капіталістичних держав в інтересах досягнення миру і зміцнення пролетарської диктатури. «Укладаючи сепаратний мир,— писав В. І. Ленін,— ми в найбільшій, можливій для даного моменту, мірі звільняємось від обох ворогуючих імперіалістських груп, використовуючи їх ворожнечу і війну,— яка утруднює їм угоду проти нас,— використовуємо, дістаючи певний період розв'язаних рук для продовження й закріплення соціалістичної революції [див. 9, с. 241].

У травні 1918 р. на IV Московській обласній конференції РКП(б) В. І. Ленін, критикуючи «лівих комуністів», підкреслював, що «зараз весь порятунок не у відкритому розірванні Брестського

договору, а в умінні лавірувати серед наявних складних міжнародних ситуацій завдяки протилежності інтересів окремих імперіалістських країн» [11; с. 327]. В період Бреста Радянська республіка мусила відступити перед сильнішим противником, виждати час, виробити нову стратегію і тактику боротьби на даному етапі. В «Доповіді про ратифікацію мирного договору» В. І. Ленін говорив, що для правильного вирішення цього питання необхідно «зрозуміти історичний смисл того повороту, перед яким ми стояли, зрозуміти, в чому полягала головна особливість розвитку революції досі і в чому полягає основна причина тієї тяжкої поразки і тієї епохи тяжких випробувань, які ми пережили» [див. 12, с. 88].

Виходячи з цього, Володимир Ілліч зробив важливий висновок, що при визначенні тактики партії в кожний конкретний момент необхідно враховувати не тільки внутрішнє становище країни, а й всю систему міжнародних відносин. Розвиваючи цю думку в доповіді про внутрішню і зовнішню політику на засіданні Петроградської Ради в березні 1919 р. і критикуючи противників мирного договору, В. І. Ленін наголошував: «Ми уклали Брестський мир, сподіваючись настання тих необхідних внутрішніх умов у Німеччині, які викликали б скинення Вільгельма, і це показує, наскільки правильно був розрахований наш крок» [див. 15, с. 3].

Укладення Брестського миру було першим у житті Радянської республіки прикладом умілого використання суперечностей між імперіалістичними країнами в інтересах пролетарської революції. В. І. Ленін не раз говорив про необхідність використання цих суперечностей. «...Поки ми лишаємося, з точки зору економічної і воєнної, слабшими, ніж весь інший капіталістичний світ,— зазначав він,— доти треба додержуватися правила: треба вміти використовувати суперечності і протилежності між імперіалістами... Основний досвід у цьому відношенні ми мали, коли укладали Брестський договір» [див. 18, с. 53]. За словами В. І. Леніна, «Брест знаменний тим, що вперше у масштабі гігантськи-великому, серед труднощів неосяжних ми зуміли використати суперечності між імперіалістами так, що виграв кінець кінцем соціалізм» [див. 18, с. 53].

У ряді своїх робіт, написаних уже після укладення Брестського миру, В. І. Ленін неодноразово вказував на надзвичайне значення досвіду і уроків Бреста для подальшої діяльності Радянської держави. 12 березня 1918 р. в промові у Московській Раді робітників, селянських і червоноармійських депутатів, підкреслюючи важливість і значення Брестського миру, Володимир Ілліч говорив: «Як би там не було, а ми вирвалися з війни. Ми не говоримо, що ми вирвалися, нічого не віддавши, не заплативши данини. Але ми вирвалися з війни. Ми дали передишку народові» [див. 13, с. 82]. А 14 березня 1918 р. в доповіді про ратифікацію мирного договору В. І. Ленін визначив його як поворотний пункт у розвитку не тільки російської, а й міжнародної революції [див. 12, с. 88].

В. І. Ленін надавав великого значення урокам Бреста в галузі міжнародної політики Радянської держави. На VIII з'їзді партії

в 1919 р. він говорив, що у своїй подальшій політиці доведеться повторити багато з того, що зроблено під час Брестського миру. «Після брестського досвіду нам буде далеко легше це зробити» [див. 16, с. 132].

Підкреслюючи виняткове значення досвіду Бреста, В. І. Ленін говорив, що цей досвід треба гарненько засвоїти, бо ним доведеться користуватися не раз. Аналізуючи внутрішнє становище країни в 1919 р., вождь зазначав: «...старі ситуації не повторюються в їх попередньому вигляді. Нова ситуація складніша. Вона може бути правильно врахована, і наша політика може бути правильною, якщо ми озброїмося досвідом Брестського миру» [див. 16, с. 131—132].

Про використання уроків Бреста і його історичне значення В. І. Ленін говорив і на IX з'їзді партії: «Якщо ми не хочемо стати на позицію чистісінського утопізму і пустих фраз, ми повинні сказати, що ми повинні враховувати досвід попередніх років... Документом цього минулого є Брестський мир» [див. 17, с. 242—243].

На зборах активу Московської організації в грудні 1920 р. В. І. Ленін підкреслював: «...приклад Брестського миру навчив нас багато чого ... це такий урок, якого ми ніколи не забудемо і який в розумінні висновків багатший за всякі пропаганди і проповіді» [див. 18, с. 55].

Отже, В. І. Ленін проблемі Бреста приділив велику увагу. Більшість робіт з цієї проблеми написана В. І. Леніним під час гострої боротьби за укладення Брестського миру. Ці праці насичені великим фактичним матеріалом. В них дається наукова оцінка періоду Бреста, розкриваються всі основні питання проблеми, в тому числі й такі, як необхідність і важливість укладення Брестського миру, використання суперечностей між імперіалістичними країнами, відносини Радянської республіки з країнами Антанти і Четверного союзу в період Бреста, значення уроків і досвіду Бреста для подальшої діяльності Комуністичної партії і Радянської держави.

Після укладення Брестського миру В. І. Ленін неодноразово звертався до уроків і досвіду Брестського миру при обґрунтуванні важливих теоретичних висновків з тих чи інших питань зовнішньої або внутрішньої політики Радянської держави.

Велика заслуга вождя в тому, що він дав неперевершені зразки теоретичної розробки важливіших проблем історії Жовтневої революції, в тому числі і проблеми Бреста. «З ім'ям і діяльністю В. І. Леніна,— сказано в Тезах ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна»,— зв'язана ціла революційна епоха в житті людства. Ленін дав відповідь на найактуальніші питання, поставлені ходом історичного розвитку, всебічно розвинув теорію соціалістичної революції і будівництва комуністичного суспільства, озброїв російський, весь міжнародний революційний рух науково обґрунтованою стратегією і тактикою, очолив боротьбу робітничого класу за втілення ідеалів соціалізму в життя» [26, с. 3].

Майже 60-річний досвід успішної діяльності Радянської держави в галузі боротьби за мир переконливо свідчить про життєвість ленінських принципів зовнішньої миролюбної політики КПРС, що були закладені в період Бреста. Генеральний Секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев у своїй промові перед виборцями Бауманського виборчого округу Москви, говорячи про успішне виконання Програми миру, висунутої XXIV з'їздом КПРС, підкреслював, що наша партія, як і раніше, зосереджує свої зусилля на рішенні найгостріших міжнародних проблем, постійно турбується про збереження миру в усьому світі [див. 19].

ЛІТЕРАТУРА

1. Ленін В. І. Засідання ВЦВК 10 (23) листопада 1917 р. — Повн. збір. тв., т. 35, с. 81—84.
2. Ленін В. І. Надзвичайний Всеросійський з'їзд Рад селянських депутатів. 10—25 листопада (23 листопада—8 грудня) 1917 р. — Повн. збір. тв., т. 35, с. 87—95.
3. Ленін В. І. Мир чи війна? — Повн. збір. тв., т. 35, с. 352—353.
4. Ленін В. І. В чому помилка? — Повн. збір. тв., т. 35, с. 357—358.
5. Ленін В. І. Дивне і потворне. — Повн. збір. тв., т. 35 с. 382—389.
6. Ленін В. І. Доповідь на засіданнях ВЦВК 24 лютого 1918 р. Повн. збір. тв., т. 35, с. 359—363.
7. Ленін В. І. Тяжкий, але необхідний урок. — Повн. збір. тв., т. 35, с. 376—380.
8. Ленін В. І. Про революційну фразу. — Повн. збір. тв., т. 35, с. 329—339.
9. Ленін В. І. До історії питання про нещасний мир. — Повн. збір. тв., т. 35, с. 234—242.
10. Ленін В. І. Сьомий екстрений з'їзд РКП (б) 6—8 березня 1918 р. — Повн. збір. тв., т. 36, с. 1—25.
11. Ленін В. І. Доповідь про поточний момент на Московській обласній конференції РКП(б) 15 травня 1918 р. — Повн. збір. тв., т. 36, с. 327.
12. Ленін В. І. Доповідь про ратифікацію мирного договору 14 березня. — Повн. збір. тв., т. 36, с. 88—106.
13. Ленін В. І. Промова в Московській Раді робітничих, селянських і червоноармійських депутатів 12 березня 1918 р. Повн. збір. тв., т. 36, с. 80—84.
14. Ленін В. І. Лист до американських робітників. — Повн. збір. тв., т. 37, с. 46—62.
15. Ленін В. І. Засідання Петроградської Ради 12 березня 1919 р. Доповідь про зовнішню і внутрішню політику Ради народних комісарів. — Повн. збір. тв., т. 38, с. 1—7.
16. Ленін В. І. VIII з'їзд РКП(б) 18—23 березня 1919 р. Звіт Центрального Комітету 18 березня. — Повн. збір. тв., т. 38, с. 129—147.
17. Ленін В. І. IX з'їзд РКП(б) 29 березня—5 квітня 1920 р. Доповідь Центрального Комітету 29 березня. — Повн. збір. тв., т. 40, с. 227—245.
18. Ленін В. І. Доповідь про концесії. — Повн. збір. тв., т. 42, с. 52—74.
19. Брежнев Л. І. Все для блага народу, в ім'я радянської людини. Промова на зустрічі з виборцями Бауманського виборчого округу м. Москви 14 червня 1974 р. К., Політвидав України, 1974. 31 с.
20. Астахов В. І., Шерман І. Л. В. І. Ленін — историк советского общества. Харьков, Изд-во Харьк. ун-та, 1969. 355 с.
21. Ахтамзян А. А. От Бреста до Кия. М., ИМО, 1963. 216 с.
22. Городецкий Е. Н. В. И. Ленин — историк Великой Октябрьской социалистической революции. М., «Знание», 1966. 48 с.
23. Городецкий Е. Н. В. И. Ленин — основоположник советской исторической науки. История советского общества в трудах В. И. Ленина М., «Наука», 550 с.
24. Никольников Г. Л. Победа ленинской стратегии и тактики по вопросу войны, мира и революции. К., Изд-во Киевск. ун-та, 1966. 240 с.

25. Никольников Г. Л. Выдающаяся победа ленинской стратегии и тактики (Брестский мир от заключения до его аннулирования). М., «Мысль», 1968. 374 с.
26. Тези ЦК КПРС до сторіччя з дня народження В. І. Леніна. — «Комуніст України», 1970, № 1, с. 3—34.
27. Труш М. И. Внешнеполитическая деятельность В. И. Ленина. 1917—1920 гг. День за днем. М., ИМО, 1963. 312 с.
28. Черных А. Г. Ленин — историк пролетарской революции. М., «Наука», 1969. 333 с.
29. Чубарьян А. О. Брестский мир. М., «Наука», 1964. 245 с.
30. Чубарьян А. О. В. И. Ленин и формирование советской внешней политики. М., «Наука», 1972. 315 с.
31. Шерман І. Л. Деякі риси ленінського методу дослідження історії радянського періоду. — «Український історичний журнал», 1967, № 4, с. 46—55.

В. В. ЛАНТУХ

РАДЯНСЬКА ІСТОРИЧНА ЛІТЕРАТУРА І ДЖЕРЕЛА ПРО І ВСЕРОСІЙСЬКИЙ З'ЇЗД РАД

До осені 1917 р. партія більшовиків ціною титанічних зусиль завоювала більшість в Радах робітничих і солдатських депутатів. Це мало першочергове значення для перемоги Великого Жовтня. Успіх більшовиків забезпечувався переважно тим, що партія керувалася ленінським вченням про Ради — важливою складовою частиною ленінської теорії пролетарської революції. «Якби народна творчість революційних класів не створила Рад, — писав В. І. Ленін, — то пролетарська революція була б у Росії справою безнадійною, бо з старим апаратом пролетаріат, безперечно, вдержати владу не міг би, а нового апарату відразу створити не можна» [1, с. 290].

Партія вже тоді розглядала Ради не тільки як центри згуртування революційних сил і могутній засіб здійснення вимог народних мас, а й як готову форму влади, як майбутню державну форму диктатури пролетаріату. «Видатне значення для згуртування народів у багатонаціональній соціалістичній державі мало створення в ході революційних виступів мас такої форми влади трудящих, як Ради. Завдяки їх близькості і доступності всім верствам трудового населення, Ради дали змогу об'єднати навколо робітничого класу багатомільйонні маси селянства, всіх трудящих різних національностей, — говориться у Постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» [2, с. 5].

Інтерес дослідників до вивчення історії Рад і всеросійських з'їздів Рад робітничих і солдатських депутатів цілком зрозумілий. І з'їзд Рад викликає значний інтерес, як відображення гігантської боротьби більшовиків на чолі з В. І. Леніним за маси в період мирного розвитку революції.

Виступи В. І. Леніна на з'їзді про владу, війну і мир мали велике історичне значення. Вони привернули увагу делегатів до

цих питань, навколо яких і спалахнула боротьба. Створення на з'їзді Всеросійського центру Рад (ВЦВК) та деякі інші питання заслуговують на детальне вивчення. Однак ця тема залишається недостатньо висвітленою. Правда, на ній зупиняються автори майже всіх робіт, присвячених історії соціалістичної революції в Росії чи історії Рад у 1917 році. Але і в найгрунтовніших дослідженнях І Всеросійському з'їздові Рад відводиться мало місця.

У Радянській історичній літературі перші відомості про цей з'їзд з'явилися в 1918 р. у книзі члена Московської Ради робітничих і солдатських депутатів К. Новицького (К. Петровіна) [20]. Автор дає коротку інформацію про з'їзд, називає час його роботи і приблизну кількість делегатів. Праця К. Новицького перевидувалася в 1920 р. з доповненнями, але відомостей про з'їзд Рад вони не стосувалися.

Дані про І Всеросійський з'їзд Рад містяться і в перших хроніках з історії Жовтневої революції, що виходили на початку 20-х років [6; 19]. Проте в них немає аналізу матеріалів, відсутні зіставлення їх з ленінськими оцінками.

Вчені домоглися перших істотних успіхів у вивченні історії Рад уже в 20-х роках. Ради як органи влади робітників і селян розглядаються в роботі М. Батуріна [4]. Однак про І Всеросійський з'їзд Рад у ній говориться лише в зв'язку з червневою демонстрацією, що пройшла під лозунгом «Вся влада Радам!». У цьому зв'язку про з'їзд пишуть автори багатьох досліджень, присвячених Великому Жовтню. Адже згадана демонстрація проходила в дні роботи з'їзду і за його рішенням.

До 10-річчя Радянської влади вийшло чимало робіт з історії Жовтневої революції. Більше за інших приділяє уваги І Всеросійському з'їздові Рад Є. Ігнатів [11]. Він не тільки наводить виступи окремих делегатів, але й робить спробу проаналізувати прийняті резолюції, говорить про значення І Всеросійського з'їзду Рад. Автор в цілому правильно характеризує діяльність більшовицької фракції. Як єдиний позитивний момент у роботі з'їзду Є. Ігнатів відзначає створення ЦВК Рад Росії [11, с. 109].

Значним вкладом у вивчення історії Жовтневої революції були видані у 1927 р. «Нариси». До них входить стаття М. С. Югова, де розглядається діяльність Рад у період мирного розвитку революції [29]. Торкається автор і питання про І з'їзд Рад, переказує виступи деяких делегатів та резолюції. Проте джерелознавча база статті надто вузька. Автор мало використовує праці В. І. Леніна, зокрема його виступи на з'їзді. А без цього не можна дати правильної оцінки подіям.

Говориться про І Всеросійський з'їзд Рад і в роботі В. Воловевича. Та його дані не завжди точні (наприклад, про кількість делегатів, присутніх на з'їзді), оцінка історичного значення з'їзду однобічна [7].

З другої половини 30-х років розробка історії Великої Жовтневої соціалістичної революції та історії Рад різко послабилась, але не припинялась. У 1937 р. вийшли дві невеликі роботи, написані

Є. Бурджаловим [5] і Т. Ремезовою [25]. Це — науково-популярні статті з коротким оглядом діяльності I Всеросійського з'їзду Рад. Автори зовсім не використовують ні архівних матеріалів, ні літератури, що вийшла раніше. Слабо показана в згаданих роботах роль В. І. Леніна на з'їзді.

Активізувалось вивчення історії Рад 1917 р. після XX з'їзду КПРС. У 1957 р. з'явилася стаття А. Прялухіної [24], яка має науково-популярний характер і нічим не відрізняється від подібних робіт попереднього періоду.

В 1967 р. до 50-річчя перемоги Великого Жовтя вийшли фундаментальні праці, серед яких і монографія М. Андреева [3]. Розглядаючи діяльність Рад в долиппневий період, автор торкається I Всеросійського з'їзду Рад. Він робить спробу показати вибори делегатів на з'їзд в окремих районах країни (до нього ніхто з науковців цього не висвітлював). Але діяльність з'їзду, питання, що обговорювалися, розглянуто побіжно.

Праця академіка І. І. Мінца «Історія Великого Жовтня» є визначною в радянській історіографії. За створення її автор був удостоєний Ленінської премії. У другому томі цієї фундаментальної праці йде мова і про I Всеросійський з'їзд Рад. Так, докладно з'ясовуються питання про владу, війну і мир, про організацію червеної демонстрації (інші ж тільки перераховані) [18].

У ґрунтовній монографії відомих українських істориків С. М. Королівського, М. А. Рубача і М. І. Супруненка вперше у радянській історичній літературі проаналізовано розгляд на I Всеросійському з'їзді Рад національного питання [16]. Автори наводять деякі накази, звернення, що надходили на адресу з'їзду, дають і всебічно оцінюють його рішення.

С. М. Королівський у спеціальній статті висвітлює українське питання на I Всеросійському з'їзді Рад [17]. Автор розкриває великодержавну імперіалістичну політику Тимчасового уряду і есеро-меншовицької більшості, яка проводилася на з'їзді відносно України і українського народу. «Обговорення українського питання на I Всеросійському з'їзді Рад робітничих і солдатських депутатів,— робить висновок С. М. Королівський,— ще раз переконливо показало, що тільки партія більшовиків на чолі з В. І. Леніним відстоювала правильну лінію в цьому питанні, що тільки вона була справжнім борцем за повне соціальне й національне визволення українського народу» [17, с. 45].

Про I Всеросійський з'їзд Рад йдеться і в колективній праці ленінградських істориків [21]. Однак він згадується лише в зв'язку з демонстрацією 18 червня. Тому про останню говориться докладніше, ніж про сам з'їзд.

У монографії Г. І. Злоказова простежується діяльність Петроградської ради в період мирного розвитку революції і через це відображається робота I Всеросійського з'їзду Рад [10]. Але автор нічого не пише про день скликання з'їзду, про зусилля Петроградської Ради, спрямовані на його організацію. Дуже мало сказано і про виступи В. І. Леніна на з'їзді.

Серед інших робіт, які хоч і не присвячені спеціально з'їздові, але приділяють йому деяку увагу, не можна не назвати «Історію Великої Жовтневої соціалістичної революції», написану групою авторів [13], багатотомну «Історію СРСР». В останній дається коротке повідомлення про два виступи В. І. Леніна на з'їзді з питань про владу, про війну і мир та вказується на історичне значення цього з'їзду [15].

У III томі «Історії КПРС» [14] наводяться основні положення виступів В. І. Леніна на з'їзді, показано утворення центрального радянського органу, всебічно оцінюється робота з'їзду, вказуються негативні й позитивні моменти в його рішеннях.

Як бачимо, історична література останніх десяти років уважніше, ніж раніше, розглядає питання, що стояли на з'їзді, повніше висвітлює значення роботи I Всеросійського з'їзду Рад.

Для дослідника особливо цінними є виступи В. І. Леніна з корінних питань тодішньої дійсності — про владу, про війну і мир. У вивченні матеріалів I Всеросійського з'їзду Рад вони служать справжнім компасом.

Документи з'їзду відклалися у фонді ВЦВК першого скликання, що входить до складу ЦДАЖР СРСР у Москві. Серед них знаходиться і стенографічний звіт про роботу з'їзду [27]. Матеріали цього фонду відбивають також діяльність обраного на з'їзді ВЦВК. Тут можна знайти вітальні телеграми, звернення, накази, що надходили на адресу з'їзду. Вони показують ставлення робітників, селян і солдатів до питань, які обговорювалися на з'їзді. Є в цьому фонді і звіти делегатів, посланих на підприємства й у військові частини Петрограда в зв'язку з заборонаю демонстрації 10 червня. Згадані звіти свідчать про величезне зростання впливу більшовицької партії.

З'їзд закінчив свою роботу 24 червня. А наступного дня в «Известиях Петроградского Совета» з'явилася така обява: «Відкрита підписка на видання повних стенографічних звітів Всеросійського з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів [12]. Цей же номер газети містив оглядову статтю, присвячену I Всеросійському з'їздові Рад.

«Повні звіти» було видано в двох томах до 10-річчя Радянської влади. Перший том містить матеріали, присвячені обговоренню двох основних питань порядку денного — про владу і про війну та мир. Другий том відбиває обговорення секційних доповідей. Безпосередню роботу секцій мав показати ще один том, але він так і не вийшов. У стенографічних звітах не вказано прізвища багатьох ораторів, що виступили з різними поправками, зауваженнями, доповненнями й пропозиціями. В записках промов, що виголошувалися на з'їзді, інколи спостерігаються пропуски. А відновити пропущені місця вже не можна.

Всі ці матеріали, безсумнівно, є основним джерелом вивчення роботи I Всеросійського з'їзду Рад. Вони дають змогу відчутти гостроту боротьби на з'їзді між більшовиками і соціал-угодовцями з важливих питань, винесених на обговорення.

При фронтальному перегляді було встановлено, що більшість документів про підготовку з'їзду зібрана в Державному архіві Жовтневої революції і соціалістичного будівництва Ленінградської області у фонді Виконкому Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів [9]. Тут зберігаються протоколи засідань Виконкому Петроградської Ради, які містять відомості про вироблення резолюцій до майбутнього з'їзду та організаційні заходи до його скликання (ф. 7384).

Підготовку й організацію з'їзду Всеросійська нарада Рад робітничих і солдатських депутатів доручила Виконкому Петроградської Ради. Тому вивчення документів, що відбивають діяльність вказаної Ради у цьому напрямку, має першочергове значення.

Частина цих документів була опублікована у збірнику «Петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів» [23]. Деякі ж протоколи, що являють собою чорнові записи, інколи з пропущеними словами і фразами, смисл яких встановити важко, ще не опубліковані.

Документальним джерелом для вивчення історії з'їзду є стенографічні звіти про Всеросійську нараду Рад, на основі рішень якої був скликаний з'їзд [8].

Всі вказані вище документи ми вивчили і вводимо в науковий обіг з необхідними коментарями.

У дослідженні питання про діяльність I Всеросійського з'їзду Рад велику допомогу може надати періодична преса того часу. Центральний орган нашої партії «Правда», московський «Соціал-демократ», газети обласних, губернських і міських партійних організацій більшовиків давали правдиву інформацію про стан справ у Радах, викривали угодовців, пропагували марксистсько-ленінське вчення про державу, про Ради, про соціалістичну революцію. Друковані органи партії більшовиків, звичайно, давали і матеріали про I з'їзд Рад.

Після Лютневої революції всі більш-менш значні Ради робітничих і солдатських депутатів почали видавати «Известия». Там, де Ради були більшовицькими, «Известия» відбивали об'єктивну картину подій. Інший характер мали видання угодовських партій. Офіційний орган есерів «Дело народа», меншовицька «Робочая газета», систематично друкуючи в березні — червні 1917 р. матеріали про Ради, про I Всеросійський з'їзд Рад, подавали їх тенденціозно. Їх матеріали свідчать про позиції угодовців з корінних питань діяльності Рад.

Дослідникові матеріалів I Всеросійського з'їзду Рад стануть у пригоді і спогади учасників подій, зокрема А. Шляпникова. Цей автор був членом Російського бюро ЦК більшовицької партії, входив до складу Виконкому Петроградської Ради, обирався делегатом Всеросійської наради і I Всеросійського з'їзду Рад. Тому цілком природно, що його велика робота «Сімнадцятий рік», видана у 20-х на початку 30-х років, становить певний інтерес [28]. Звичайно, книга А. Шляпникова не вільна від недо-

ліків. До неї слід підходити критично, відбираючи, головним чином, фактичний матеріал.

Незабаром після Жовтня вийшло чимало і фальсифікаторських писань про бурхливі революційні події в Петрограді 1917 року. Вони грубо перекручують історію Лютневої і Великої Жовтневої соціалістичної революції. В них виражаються відкрито ворожі, контрреволюційні погляди на Ради, на їх перший з'їзд. Такими є і мемуари Суханова, колишнього члена Виконкому Петроградської Ради, «позафракційного» соціаліста. Він спотворює обстановку тих днів. Але факти, наведені в мемуарах, інколи проти волі автора спростовують брехливі ідеї, які стверджуються в мемуарах.

*
*
*

Таким чином, в роботах, що вийшли з моменту Великої Жовтневої соціалістичної революції і до 30-х років, діяльність I Всеросійського з'їзду Рад висвітлена далеко не повністю. Автор, за винятком Є. Ігнатова, не робили навіть спроби аналізувати прийняті з'їздом резолюції. Ще гірше стояли справи з вивченням згаданого питання в наступний період, тобто з середини 30-х років до XX з'їзду КПРС. Тоді з'явилося тільки дві статті на цю тему, до того ж вони мали науково-популярний характер. І тільки в працях, надрукованих у 1967 р. і пізніше, I з'їзд Рад розглядається трохи докладніше, глибше. Вперше у радянській історіографії С. М. Королівський показує обговорення українського питання на з'їзді.

З усіх питань порядку денного коротко розглянуті в літературі питання про владу, про війну і мир, детально вивчене українське питання. У той же час необхідно простежити виникнення самої ідеї з'їзду Рад, історію його скликання, процес обрання делегатів місцевими Радами, порядок роботи з'їзду. Особливу увагу слід звернути на позицію В. І. Леніна і більшовиків, проаналізувати обговорювані на з'їзді резолюції, ставлення місцевих Рад до з'їзду. Все це допоможе дати повне уявлення про роботу з'їзду та його значення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ленін В. І. Чи вдержать більшовики державну владу? — Повн. зібр. тв., т. 34, с. 273—321.
2. Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 року. — «Комуніст України», 1972, № 3, с. 3—16.
3. Андреев А. М. Советы рабочих и солдатских депутатов накануне Октября. Март—октябрь 1917 г. М., «Наука», 1967. 423 с.
4. Батурин Н. Борьба за Советы как органы пролетарской диктатуры. М., «Прибой», 1925. 39 с.
5. Бурджалов Э. Первый Всероссийский съезд Советов. — «Историк-марксист», 1937, № 3, с. 14—18.
6. Владимирова В. Революция 1917 г. (Хроника событий). Т. 3 (июнь—июль). М., Госиздат, 1923. 187 с.

7. Волосевич В. Курс истории ВКП(б). Вып. 3. Партия в эпоху войны и перерастания буржуазно-демократической революции в социалистическую. М.—Л., Соцэргиз, 1931. 184 с.
8. Всероссийское совещание Советов рабочих и солдатских депутатов. Стенографический отчет. М.—Л., Госиздат, 1927. 356 с.
9. Державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва Ленінградської області, ф. 7384.
10. Злоказов Г. И. Петроградский Совет рабочих и солдатских депутатов в период мирного развития революции (февраль — июнь 1917 г.). М., «Наука», 1969. 285 с.
11. Игнатов Е. Всероссийские съезды Советов рабочих и солдатских депутатов в 1917 г. Л., «Прибой», 1927. 144 с.
12. «Известия Петроградского Совета рабочих и солдатских депутатов», 1917, 25 червня.
13. История Великой Октябрьской социалистической революции. М., «Наука», 1967. 671 с.
14. История Коммунистической партии Советского Союза, т. 3, кн. 1. М., Политиздат, 1967. 606 с.
15. История СССР с древнейших времен до наших дней. Т. VII. Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война в СССР. 1917—1920 гг. М., «Наука», 1967. 751 с.
16. Королівський С. М., Рубач М. А., Супруненко М. І. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 1. К., «Наукова думка», 1967. 388 с.
17. Королівський С. М. Українське питання на Першому Всеросійському з'їзді Рад робітничих та солдатських депутатів. — «Український історичний журнал», 1967, № 11, с. 41—46.
18. Минц И. И. История Великого Октября. Т. 2. Свержение Временного правительства. Установление диктатуры пролетариата. М., «Наука», 1968. 1151 с.
19. Максакон В., Нелидов Н. Хроника революции, вып. 1. 1917, М., Госиздат. 1923. 213 с.
20. Новицкий К. П. (Петровин К.) Год революции (1917—февраль 1918). Краткий очерк развития Великой русской революции. М., Госиздат, 1918. 160 с.
21. Октябрьское вооруженное восстание. Семнадцатый год в Петрограде. Кн. 1. На путях к социалистической революции. Двоевластие. Л., «Наука», 1967. 454 с.
22. Первый Всероссийский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов. Стенографический отчет, т. 1. М., Соцэргиз, 1930. 484 с.; т. 2., М., Соцэргиз, 1931. 490 с.
23. Петроградский Совет рабочих и солдатских депутатов. Протоколы заседаний Исполнительного комитета и Бюро ЦК. М.—Л., Госиздат, 1925. 374 с.
24. Прялухина А. Первый Всероссийский съезд Советов и июньская демонстрация. — «Ответы на вопросы трудящихся», 1957, вып. 80, с. 28—32.
25. Ремезова Т. Первый Всероссийский съезд Советов. — «Исторический журнал», 1937, № 3, с. 19—23.
26. Центральний державний архів Жовтневої революції СРСР, ф. 6978., оп. 1.
27. Шляпников А. Семнадцатый год, кн. 4. Соцэргиз. М.—Л., 1931. 445 с.
28. Югов М. С. Советы в первый период революции (март — июль). — Очерки по истории Октябрьской революции, т. 2. М. — Л., Госиздат, 1927, с. 222—249.

В. І. БУТЕНКО, канд. іст. наук

ПИТАННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ГОСПОДАРСЬКОГО РОЗВИТКУ КОЛГОСПІВ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ МАСОВОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У період підготовки суцільної колективізації, що розпочався незабаром після завершення Великої Жовтневої соціалістичної революції, в процесі творчих пошуків нагромаджувався досвід

організаційно-господарського будівництва колективних господарств. Значні зрушення в господарському розвитку колгоспів відбулися в 1928 — першій половині 1929 років.

Організаційно-господарський стан колгоспів України того часу знайшов своє висвітлення в історіографії. З середини 50-х років, з появою значної літератури про соціалістичні перетворення на селі в період підготовки суцільної колективізації, дозріли умови для історіографічного аналізу проблеми. Подальші дослідження в цьому напрямку вимагали врахування і досягнутих позитивних результатів, і прогалин, що мали місце у вивченні тих або інших питань. Відтоді з'явилося чимало історіографічних робіт, що містять узагальнення і визначають завдання подальшого вивчення історії колективізації сільського господарства в СРСР. Серед них праці Л. М. Богденка та І. Є. Зеленіна, В. П. Данилова, В. І. Погудіна, О. М. Чинчикова, А. Ф. Чмиги та інших [3; 12; 27; 37; 35]. Ці автори в тій чи іншій мірі розглядають і питання соціалістичної перебудови села напередодні масової колективізації.

В. І. Погудін вперше в історіографії аналізує літературу про підготовку суцільної колективізації. Він підтримує висновок В. П. Данилова про те, що до початку масового колгоспного руху матеріально-технічна база соціалістичного сільського господарства ще не була створена, хоча вже існували окремі її елементи [27, с. 122]. Визначаючи це положення правильним для характеристики матеріально-технічної бази сільського господарства СРСР в цілому, В. І. Погудін вважає його не зовсім точним відносно окремих районів країни, наприклад зернових, які ще до суцільної колективізації посилено оснащувалися технікою.

В. П. Данилов у змістовній статті, опублікованій в 1962 р., показує виключно благотворний вплив XX з'їзду КПРС на вивчення підготовки масової колективізації і водночас показує внесок економістів і публіцистів 20-х років у дослідження цієї проблеми [20]. М. Л. Богденко і І. Є. Зеленін з повною підставою відхиляють твердження деяких істориків, ніби напередодні суцільної колективізації виявилась суперечність між продуктивними силами і виробничими відносинами [3, с. 195]. Досить детальний аналіз літератури, що висвітлює різні питання колгоспного будівництва до початку масової колективізації в цілому по країні, є в праці О. М. Чинчикова. Автор зазначає, що література 20—30-х років «по суті не розглядала таких питань життя колгоспів, як... організація праці, підвищення її продуктивності, розподіл прибутків за працею» [37, с. 73].

Наша стаття є спробою історіографічного аналізу організаційно-господарського розвитку колгоспів України в період безпосередньої підготовки суцільної колективізації. Об'єкт аналізу — література з історії питання вказаного періоду, видана з кінця 20-х років до наших днів.

Вивчення історії організаційно-господарського становища колективних господарств України в 1928 — до середини 1929 рр.

пройшло декілька етапів. Перший припадає на кінець 20-х — початок 30-х років. Базуючись на статистичних даних, праці тих років аналізували нагромаджений досвід господарського будівництва колективних об'єднань, висунули ряд положень, котрі згодом були враховані і розвинуті історичною наукою.

Друга половина 30-х і 40-і роки зовсім не багаті на літературу з історії колгоспного руху, що передував масовій колективізації. Та це й зрозуміло. Йшов процес активного будівництва колгоспного ладу, і увага практиків та вчених, природно, була прикута перш за все до цього періоду. На третьому етапі, що настав після XX з'їзду КПРС, зроблено значний внесок у вивчення цього питання. Внаслідок зрослих можливостей використання місцевих архівів і преси вдалося глибше, а іноді й зовсім повному висвітлити ряд проблем, поставлених історіографією на попередніх етапах.

Вивчення процесів колгоспного будівництва 1928 — середини 1929 рр. розпочали його сучасники — керівні працівники Наркомзему, Держплану, Статистичного управління УРСР, Укрколгоспу, а також аграрники та історики. Вийшло понад 30 праць, причому більше третини становлять дослідження монографічного характеру [8—10; 14; 19—20; 22—23; 25—26; 32 та ін.]. В них висвітлено зростання земельної площі колгоспів з кінця 1927 р., роль перших МТС у справі господарського зміцнення колективів, зростання усуспільнених засобів виробництва і неподільних фондів колективних об'єднань, форми оплати праці в них.

Велике значення для колгоспного будівництва мав вибір доцільних, оптимальних розмірів земельних площ. Характерною рисою колгоспного руху 1928 — першої половини 1929 рр. було укрупнення земельної площі колективів, що становило особливо важливу умову їх дальшого розвитку. Дослідники кінця 20-х — початку 30-х років дійшли висновку, що саме в даний період спостерігалось значне зрушення у цій справі. Такі узагальнення зробили в своїх працях О. Казачок [20], І. Батюк [2], В. Гіллер [8], К. Григор'єв [9], О. Одинцов [26], Д. Камбулов [19], І. Шиманович [39] та інші.

На Україні, за свідченням О. Козачка, починаючи з жовтня 1927 р. до червня 1929 р., середня земельна площа колгоспів збільшилася на 42% [20, с. 60]. Навівши відповідну таблицю, О. Козачок констатує досить різке падіння питомої ваги дрібних об'єднань, яке розпочалося у 1928 році. Досить швидко зростала питома вага великих колективних господарств, що мали земельну площу понад 300 га в степовій частині України. Тут було багато колективів з площею, яка перевищувала 600 га.

В. Гіллер, як і попередній автор, звертає увагу на посилений процес укрупнення колгоспів, що призводив до зростання їх посівної площі. Коли в 1927 р., говорить він, їх середня площа дорівнювала 43,9 дес., то в 1929—61,6 дес. [8, с. 19]. Висновок автора слушний і вартий уваги, але дані про середні площі колективних господарств, безумовно, занижені. Так, за відомо-

стями Наркомзему УРСР, середня посівна площа колективу в 1927 р. становила 91,9 га, в 1928 р.— 118 га, в 1929 р.— 138,7 га [33, с. 90].

Глибше і детальніше аналогічне питання розкривається в праці К. Григор'єва. Це — перше історичне дослідження, де головна увага приділена організаційно-господарському розвитку колгоспів саме в 1927—1929 роках. Праця К. Григор'єва, безумовно, історичного характеру, хоча в ній багато спільного з працями авторів — сучасників подій. Це виявляється перш за все в тому, що він використовує виключно статистичні матеріали, в його роботі відсутні посилання на джерела. Говорячи про укрупнення колгоспів, автор слушно зауважує, що слід мати на увазі не тільки земельну площу колективів, але й кількість сімей, що в них об'єднувалася. Колективні господарства, організовані в 1928 р., говорять він, об'єднували значно більшу кількість селянських господарств у порівнянні з колгоспами, створеними в 1927 та попередніх роках. Як і раніше, в 1928—1929 рр., найкраще були землезабезпечені комуни, потім — артіль, далі — тєози. На жаль, автор не аргументує причин цього явища в умовах вказаних років, коли колективні об'єднання створювались майже виключно на надільних землях [10, с. 112].

У збільшенні земельної площі колективних господарств, у їх укрупненні велику роль відігравали перші МТС. В дослідженнях О. М. Маркевича [25], О. Лозового [24], Ф. Кузьменка [22], С. Лейкіна [23], К. Григор'єва [9], К. Дем'яненка [14] та інших на численних фактах показано, що в районах перших на Україні МТС відбувалися істотні зміни в розмірах земельної площі колгоспів. Переконливим доказом цього є приклад діяльності Баштанської МТС, під впливом якої, за словами Ф. Кузьменка, навесні 1929 р. 34 колективних об'єднання утворили п'ять колгоспів [22, с. 31].

У літературі кінця 20-х — початку 30-х років, присвяченій колгоспному будівництву в період безпосередньої підготовки суцільної колективізації, праці, котрі висвітлюють роль перших МТС в соціалістичному переустрої села, були найбільш численними.

Ф. Кузьменко і С. Лейкін, показуючи організаційно-господарський розвиток колгоспів під впливом діяльності Баштанської і Шевченківської машинно-тракторних станцій, підкреслюють, що завдяки їм відбулися глибокі зміни в агротехніці колективів, зросла їх технічна оснащеність. Так сталося завдяки використанню техніки МТС і поліпшенню планування колгоспного виробництва. Колективні господарства одержали можливість засівати поля чистосортним насінням, агрономи станцій вивчати особливості колгоспних полів, застосовуючи на них досягнення сучасної агрономічної науки.

С. Лейкін досліджує, як використання нової потужної техніки давало можливість змінювати галузеву структуру колективного господарства. Колгоспники домовлялися відносно усупільненого ведення садівництва та городництва, що сприяло поглибленню

процесів усуспільнення. Такі заходи забезпечували вищі врожаї на колгоспних ланах. А високі врожаї були найпереконливішим засобом агітації за колективне господарство [23, с. 67].

Слабкіше висвітлено в працях того періоду зростання усуспільнених засобів виробництва, нагромадження неподільних фондів, форми оплати праці. Найповніше вони розкриті в роботі К. Григор'єва. Автор доводить, що за один тільки рік усуспільнені посівні площі колективів зросли вдвічі, а в тсозах — навіть втричі. Усуспільнення інвентаря йшло повільніше, але в зв'язку з цим зросло навантаження на одиницю інвентаря в колективізованих землях, що було позитивним явищем у розвитку суспільного виробництва [10, с. 136].

Дослідники помічають також досить значне зростання вартості засобів виробництва протягом 1929 року. За даними В. Гіллера, їх сума збільшилася за цей час удвічі [8, с. 21]. К. Григор'єв наводить такі цифри: в 1928 р. неподільні фонди були створені в 53% артілей і 22% тсозів, а через рік кількість таких артілей зросла до 73%, тсозів — до 39% [10, с. 138]. В літературі також зроблено висновок, що головним джерелом цих фондів було державне майно [10, с. 138—140].

Питання про форми оплати праці в кінці 20-х — на початку 30-х років, за словами дослідників, було ще далеко не розв'язаним. Найчастіше практикувалися такі: «за робочою силою», «за їдцями і потребами» та за часткою внесених в колектив засобів виробництва. Ця строкатість не сприяла зростанню продуктивності праці, підкреслює К. Григор'єв, і була одним з головних недоліків колгоспного будівництва напередодні суцільної колективізації [10, с. 142].

Глибоке вивчення колгоспного будівництва розглядуваного періоду розгорнулося в 50-х роках. Крім узагальнюючих праць з історії колгоспного будівництва в СРСР і на Україні, написаних М. А. Краєвим [21], В. П. Даниловим [13], В. В. Бондаренком [4], В. Уваровим [31], Ф. Д. Піджарим [29], З. П. Шульгою [40], І. І. Слиньком [30] та іншими, з'явилися й такі, що висвітлюють цей процес в окремих округах і губерніях, як наприклад роботи О. О. Протопопова [28], Д. М. Гудимовича [11], Л. Г. Ільчука [18] та інших. Значна література розкриває керівну, організуючу роль партії у підготовці суцільної колективізації, у здійсненні ленінського кооперативного плану [1; 6; 15; 17; 29; 31; 32; 36]. Визначним внеском у вивчення проблеми стало видання багатотомних «Історії КПРС», «Історії СРСР», «Історії селянства Української РСР» [15; 16; 17]. Дуже важливо й те, що в ці роки вийшли перші спеціальні дослідження з історії організаційно-господарського розвитку колгоспів України напередодні суцільної колективізації [4; 38; 5].

Зросли масштаби досліджень, нові можливості використання місцевих архівів і преси дозволили розширити і поглибити вивчення питань організаційно-господарського розвитку колгоспів, поставлених історіографією на попередніх етапах, а також поста-

вити і висвітлити нові. До нових питань, що знайшли висвітлення в літературі, слід віднести співвідношення форм колективних господарств у 1928—першій половині 1929 рр., тісний взаємозв'язок між землеустроєм колгоспів та усупільненням землі в них, рівень усупільнення праці в колгоспах, значення шефства робітничого класу для господарського зміцнення колективів тощо.

У 50-ті роки великий інтерес серед істориків і економістів викликало питання про рівень матеріально-технічної бази сільсько-го господарства в цілому і колгоспів зокрема напередодні великого соціально-економічного перевороту на селі. Під сумнів були взяті колишні уявлення про те, що на 1929 р. в СРСР була створена матеріально-технічна база для колективізації сільського господарства. М. А. Краєв правильно вважає, що технічна реконструкція сільського господарства відрізняється від соціалістичної і що в перші роки після перемоги колгоспного ладу колективні господарства перебували в стані так званого «мануфактурного періоду» [21, с. 402].

Важливе питання колгоспного будівництва — вибір організаційних форм колективних господарств. У цей період існували три основні форми колгоспів: коммуна, артіль, тсоз, питома вага котрих змінювалась на різних етапах соціалістичного переустрою села. Практика колгоспного будівництва 1928 — середини 1929 рр. надала перевагу тсозам, тим самим ліквідувавши невідповідність, що утворилася між існуючими статутними формами колгоспного руху — коммунами і сільськогосподарськими артілями, в яких майже всі засоби виробництва усупільнювались, і новими колективними об'єднаннями, де робилися лише перші кроки на шляху до усупільнення.

Водночас дослідники називають різні дані про співвідношення тсозів, комун і артілей. І. І. Слинько наводить таблицю, з якої видно, що тсози в 1928 р. становили 71,7%, а в 1929 р. — 74,6% всіх колективних об'єднань [30, с. 49]. За З. П. Шульгою уже в 1928 р. товариств спільного обробітку землі налічувалося 77% серед всіх колгоспів [33, с. 121]. В. В. Бондаренко наводить дані, досить близькі до відомостей І. І. Слинька. Такі автори, як І. Х. Ганжа, І. І. Слинько, П. В. Шостак, вважають, що в 1928 р. тсози становили 71,7% колективних господарств. Це абсолютно відповідає і цифровим матеріалам І. І. Слинька [7, с. 168]. Якщо ж звернутися до офіціальних даних 20-х років, то побачимо, що влітку 1929 р. кількість тсозів дорівнювала 76,3% всіх колективів.

У 1928 р. до середини 1929 р. в організаційно-господарському розвитку товариств суспільного обробітку землі чітко виявилася нова риса, а саме: еволюція в бік артілей.

Іншими словами, рівень усупільнених засобів виробництва в них наближається до цього рівня в артілях. Такі зрушення вперше аргументовано розкриваються в історіографічних працях А. Ф. Чмиги [35], З. П. Шульги [40], В. В. Бондаренка [4] та інших.

Поглиблюється в історичній літературі 50—60-х років вивчення таких питань, як укрупнення земельної площі колективів, зростання в них неподільних фондів, зростання процесів усупільнення, організація колективного господарства тощо. Історики та економісти не тільки підтвердили висновок дослідників кінця 20-х — початку 30-х років про значне зростання протягом 1928 — середини 1929 рр. земельної площі колгоспів, аде й довели, що це був результат цілеспрямованої політики Комуністичної партії і Радянської держави. Велику роль у процесі зростання земельної площі колективів відіграли спеціальні директиви Наркомзему та Укрколгоспу 1928 р. про мінімальні розміри земельних площ, нижче яких створювати колгоспи не рекомендувалося, а також про укрупнення колективних господарств шляхом їх злиття. З урахуванням цих положень вперше в літературі дане питання висвітлювалося в праці І. Л. Шермана, хоча автор конкретно не розкриває, в якому співвідношенні знаходилися наявні земельні площі колективних господарств з тими, що їх рекомендував Наркомзем, наскільки перші наближались або відповідали останнім [38, с. 73]. Продовжуючи вивчення цього питання, ми в своїй праці підкреслюємо, що навіть утворені в кінці 1928 — на початку 1929 рр. колгоспи не досягали рекомендованих розмірів. Так, у 2633 колективних господарствах, створених протягом від 1 жовтня 1928 до квітня 1929 р., середній розмір земельної площі відносно рекомендованої Наркомземом становив: у Поліссі — 69%, на Правобережжі — 88%, Лівобережжі — 81%, в Степу — 105% [5, с. 88].

В. В. Бондаренко, З. П. Шульга, І. Слинко, І. Л. Шерман та інші дослідники відзначають, що переважали в земельній площі комун колишні нетрудові землі. Земельні масиви артільей і особливо тсозів складалися головним чином з надільних земель, що говорило на користь органічного вrostання в селянське господарство колективних форм.

Процес укрупнення колгоспів шляхом їх злиття та переходу цілих земгромад на статuti колективів розкрито в працях багатьох науковців, котрі довели, що найактивніше ці нові риси виявилися в районах діяльності перших МТС.

Виключно важливе значення для нормальної діяльності колективів мав землеустрій. Відсутність його гальмувала процес усупільнення земельних площ. У 1928 р. на Україні існувало 39% колективних господарств, землі яких були розкидані більше ніж в чотирьох ділянках [38, с. 73].

Досліджуючи колгоспи, історики та економісти дійшли висновку про відносно високий рівень усупільнення землі, сільськогосподарського реманенту і недостатній робочої, особливо продуктивної, худоби [38, с. 80; 40, с. 156—158]. Усупільнення праці обумовлювалося рівнем усупільнення засобів виробництва, а тому, порівнюючи в цьому відношенні комуни і артілі, І. Л. Шерман, зокрема, доводить, що в комунах праця була усупільнена на 100%, в артілях — на 48%, основні польові роботи в артілях і тсозах проводились колективно на 80—100% [38, с. 80].

Зростання суспільного виробництва колгоспів у значній мірі залежало від створення в них неподільних фондів. З. П. Шульга вперше в історичній науці конкретно висвітлює значну роль радянської держави в їх створенні. Державний внесок у суспільно-неподільний фонд колективних господарств дорівнював 14,7% вартості всіх усупільнених засобів виробництва [40, с. 136]. За даними, що їх наводить І. Л. Шерман, питома вага суспільно-неподільних капіталів у 1928 р. становила в комунах 48,2%, в артільях — 30,9%, в тсозах — 23,8% [38, с. 80]. Практика колгоспного будівництва 1928—1929 рр. показала недостатність відрахувань до неподільних фондів, передбачених статутами, що й було враховано пізніше [5, с. 54].

Досить глибоко вивчено в літературі питання організації колективного господарства. Доведено, зокрема, що співвідношення культур у колгоспах було раціональнішим, ширше культивувались озимі та технічні культури, чистосортні посіви тощо. Був більшим загальний прибуток від полеводства, вищою продуктивність праці і товарної продукції [4, с. 81; 38, с. 89].

Аргументовано питання оплати праці членів колгоспів проаналізовано в книзі В. В. Бондаренка. Автор звертає увагу на те, що з року в рік в колективних господарствах відбувалися зміни в розподілі прибутків, йшли пошуки кращих принципів оплати праці. На жаль, автор не наводить узагальнюючих даних по Україні, які б допомогли побачити зрушення, що сталися в цьому відношенні протягом 1929 року. Однак з таблиці видно, що в 1928 р. 69,9% колгоспів розподіляли прибутки за працею і робочою силою [4, с. 76]. Вартий уваги висновок З. П. Шульги, що за весь період підготовки суцільної колективізації всюди в колгоспах відчувався вплив зрівнялівки в розподілі фонду особистого споживання [40, с. 140].

Таким чином, вивчаючи організаційно-господарський розвиток колгоспів 1928 — середини 1929 рр., історики і економісти зосереджували увагу на формах організації колгоспів, їх укрупненні в ці роки, на процесі становлення соціалістичних форм організації праці і розподілу прибутків, на зростанні рівня усупільнених засобів виробництва та суспільно-неподільних фондів. Детально висвітлено роль МТС у господарському зміцненні колгоспів, показано значні зрушення у розвитку агротехніки, продуктивності праці. Проте є ряд питань, які ще чекають на дослідника. Так, не висвітлена діяльність комуністичних осередків колгоспів у господарському зміцненні колективів, потребує подальшого вивчення роль шефства робітничого класу в цьому процесі та інші.

ЛІТЕРАТУРА

1. Артемов С. А. и Шестаков С. В. Ленинский кооперативный план социалистического преобразования сельского хозяйства и опыт его осуществления в СССР. М., 1968. 49 с.
2. Батюк І. О. Про шляхи масової реконструкції селянського господарства. Харків, 1929. 98 с.

3. Богденко М. Л., Зеленин И. Е. Основные проблемы истории коллективизации сельского хозяйства в современной советской исторической литературе. — В кн. «История советского крестьянства и колхозного строительства в СССР». М., Изд-во АН СССР, с. 192—223.
4. Бондаренко В. В. Развитие общественного хозяйства колхозов в годы довоенных пятилеток К., Изд-во АН УССР. 442 с.
5. Бутенко В. І. Деякі риси господарського розвитку колгоспів України в 1928—1929 рр. — «Питання історії народів СРСР», 1967, вип. 4, с. 49—54.
6. Гамаюнов М. В. Большие перемены. Ленинский кооперативный план и его осуществление в СССР. М., «Моск. рабочий», 1968. 360 с.
7. Ганжа И. Х., Слинько И. И., Шостак Н. В. Украинское село на пути к социализму. — В кн. «Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках». М., Госполитиздат, 1963, с. 151—224.
8. Гіллер В. Колективізація селянських господарств на Україні. Харків, 1930. 131 с.
9. Григор'єв К. Досвід трьох тракторних колон. — «Більшовик України», 1929, № 3, с. 28—46.
10. Григор'єв К. Колективізація сільського господарства. Харків, 1931. 157 с.
11. Гудимович Ф. М. Очерки по истории коллективизации на Кировоградскойщине (1920—1930). Изд-во АН УССР. 108 с.
12. Данилов В. П. Изучение истории советского крестьянства. — В кн. «Советская историческая наука от XX к XXII съезду КПСС. История СССР». М., Изд-во АН СССР, с. 236—251.
13. Данилов В. П. Создание материально-технических предпосылок коллективизации сельского хозяйства в СССР. М., Изд-во АН СССР. 451 с.
14. Дем'яненко К. Машинно-тракторные станции и социалистическая реконструкция сельского хозяйства. — «Хозяйство Украины», 1929, № 1, с. 11—45.
15. История Коммунистической партии Советского Союза, т. 4, кн. 1. М., Политиздат, 1970. 662 с.
16. История СССР с древнейших времен до наших дней, т. 8. М., «Наука». 1967. 726 с.
17. Історія селянства Української РСР, т. 2, К., «Наукова думка», 1967. 534 с.
18. Ільчук Л. Г. Соціалістичні перетворення в сільському господарстві Житомирщини (1920—1930). — «Наукові записки Житомирського педінституту. Серія суспільних наук», 1957, т. VI, с. 18—29.
19. Камбулов Д. Рост средств и накопления в колхозах. — 36. «На путях коллективизации», т. 11. М., 1929, с. 49—76.
20. Козачок О. Крупное коллективное сельскохозяйственное производство в 1929—1930 гг. «На путях коллективизации», т. 11. М., 1929, с. 29—62.
21. Краев М. А. Победа колхозного строя в СССР. М., Госполитиздат, 1954. 720 с.
22. Кузьменко Ф. Баштанська МТС. Харків, 1930. 49 с.
23. Лейкін С. Соціалістичний досвід радгоспу ім. Шевченко, Харків, 1931. 91 с.
24. Лозовой О. МТС (колони) та їхня роль в усуспільненні сільськогосподарського виробництва. — «Більшовик України», 1929, № 7—8, с. 16—31.
25. Маркевич А. М. Межселенные машинно-тракторные станции — база сельскохозяйственной реконструкции. М., 1929. 84 с.
26. Одинцов О. Питання колективізації (до Всеукраїнського з'їзду колгоспів). — «Більшовик України», 1928, № 4, с. 17—38.
27. Погудин В. И. Некоторые вопросы историографии коллективизации в СССР. — «Вопросы истории», 1958, № 9, с. 119—135.
28. Протопопов А. А. Колхозное строительство на Харьковщине (1918—1929). Автореф. канд. дис. Харьков, 1950. 31 с.
29. Пиджарий Ф. Комуністична партія України в боротьбі за перемогу колгоспного ладу. К., Держполітвидав, 1960. 102 с.
30. Слинько І. І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927—1932 рр.). К., Вид-во АН УРСР, 1962. 327 с.
31. Уваров В. Д. Здійснення ленінського кооперативного плану на Україні. К., Держполітвидав, 1957. 157 с.
32. Финаров А. П. Борьба партии за социалистическую индустриализацию и

- підготовку сплошної колективізації сільського господарства, 1926—1929 гг. М., «Высшая школа», 1973. 112 с.
33. ЦДАЖР УРСР, ф. 337, оп. 7, спр. 7789, арк. 90.
 34. Чмыга А. Ф. История колхозного движения до сплошной колективізації (1917—1929) в советской историографии. — В кн. «Очерки по историографии советского общества», М., Изд-во Моск. ун-та, 1967, с. 135—158.
 35. Чмыга А. Ф. История колхозного движения на Украине. Автореф. докт. дис. М., 1971. 48 с.
 36. Чигринов Г. А. Борьба КПСС за организационно-хозяйственное укрепление колхозов в довоенные годы. М., «Высшая школа», 1970. 171 с.
 37. Чинчиков А. И. Советская историография социалистического преобразования сельского хозяйства СССР. М., «Мысль», 1971. 221 с.
 38. Шерман И. Л. Организационно-хозяйственное развитие колхозов Украины в 1927—1929 гг. — «Научные записки Харьковского пединститута. Историческая серия», 1957, т. XIX, с. 58—76.
 39. Шимонович І. Рух сільськогосподарських колективів на Україні, Харків, 1929. 121 с.
 40. Шульга З. П. Підготовка суцільної колективізації сільського господарства на Україні. К., Вид-во Київськ. ун-ту, 1960. 151 с.

А. І. МИТРЕЇВ, канд. іст. наук

ПРО ОЦІНКУ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ІДЕОЛОГІЇ ТАБОРИТІВ

Відомо, що в буржуазному гуситознавстві історія таборитської ідеології здебільшого фальсифікувалася. Тільки з розвитком марксистсько-ленінської історичної науки стало можливим дійсно наукове висвітлення таборитської проблеми в історії гуситського руху.

Значних успіхів у дослідницькій розробці цього питання досягли протягом післявоєнного тридцятиріччя історики соціалістичних країн. Але, на жаль, у їх працях ще й досі є розбіжності і протиріччя в оцінці походження соціалістичного змісту та розвитку ідеології таборитів [6, с. 212—247; 7, с. 23—47]. У зв'язку з цим історіографічне дослідження вказаної проблеми набуває ще більшої наукової актуальності. Актуальність посилюється й тим, що в реакційному буржуазному гуситознавстві час від часу з'являються праці, в яких спотворюються погляди, що існують у марксистсько-ленінській історіографії на питання історії гуситського руху взагалі¹ і табориства зокрема [6, с. 14—16].

В історичній науці соціалістичних країн є чимало праць, де викладені результати історіографічних досліджень буржуазних і марксистських учених з історії гуситського Табору. Проте в ній ще не з'явилося жодного дослідження, присвяченого радянській історіографії таборитської проблеми, хоча саме радянські історики поклали початок дослідницькій розробці в марксистсько-ленінській історичній науці питань генезису, класового змісту та еволюції соціально-політичних поглядів таборитів. Правда, нещодавно

¹ Найтиповішою у цьому відношенні є стаття сучасного бенедиктинського монаха Поля де Воогта [18].

вийшла з друку стаття Г. Санчука про радянську історіографію гуситського руху. Проте в ній «розглядаються лише деякі методологічні і джерелознавські питання досліджуваної проблеми» [13, с. 44], праці ж радянських авторів з історії таборитів належним чином не аналізуються. Радянській історіографії історії таборитів присвячений розділ нашої дисертації [6, с. 212—226], однак вона не публікувалася. Останнім часом вийшли у світ нові праці радянських гуситознавців з історії таборитського хіліазму [10; 12]. Все це дає підстави опублікувати наслідки нашого історіографічного вивчення доробку радянських гуситознавців в історії хіліастичної ідеології гуситської доби в Чехії.

Першим в історії марксистського гуситознавства суспільно-політичні погляди таборитів дослідив відомий радянський історик-славист П. Резонов. Його думки відбиті в дисертації, яку він завершив у 1948 р. під керівництвом визначного радянського медієвіста Є. Косьмінського. Основні положення дисертації її автор розвиває пізніше у ряді друківаних праць [3, с. 147—176; 9; 10].

Викриваючи безпідставність спроб буржуазних гуситознавців відкинути соціальний зміст таборитської ідеології, П. Резонов на основі дослідження всіх джерел переконливо розкрив антифеодальну спрямованість хіліастичних ідей, які пропагували ідеологи селянсько-плебейської бідноти в гуситському русі. Він цілком справедливо підкреслив, що найважливішим було обґрунтування ідей повстання проти феодального ладу [10, с. 146].

Одночасно П. Резонов показав, що в уявленні таборитських хіліастів суспільство майбутнього малюється дуже туманно, в образі так званого «царства божого на землі» [10, с. 145]. Невирозрітність позитивних ідеалів хіліастів не могла не позначитися і на їх практичній діяльності, особливо соціально-економічній. Правда, таборити проголосили рівність і заснували так звані «громадські діжки». Але, за словами П. Резонова, як далеко зайшло таке усупільнення майна, сказати важко, бо не можна говорити і про повну відсутність приватної власності [8, с. 228]. П. Резонов, йдучи за іншими радянськими гуситознавцями, наголошує, що «при тогочасному рівні розвитку суспільства здійснити на практиці позитивну програму таборитських хіліастів було неможливо» [9, с. 12]. Однак він постійно, без жодних застережень наполягає на тому, що ідеї і теорії таборитських хіліастів виникли «на ґрунті назрілих завдань і потреб матеріального життя (виділено нами.— А. М.) суспільства» [10, с. 145]. Сказане вірно, але тільки для тієї частини таборитської програми, де йдеться про усунення всього, що перешкоджало прогресивному розвитку суспільства. І ні в якому разі не може бути віднесене до хіліастичних пророцтв відносно майбутнього «царства божого». Сам же П. Резонов в іншому творі цитує відоме і дуже важливе для наукового розуміння місця таборитського хіліазму в гуситському русі положення Ф. Енгельса про те, що прагнення представників селянсько-плебейської опозиції феодалізму, в тому числі хіліастів у Таборі, «вийти за межі не тільки сучасного, але й майбутнього могло бути лише

фантастичним, лише насильством над дійсністю, і перша ж спроба здійснити його на практиці повинна була відкинути рух назад, в ті вузькі рамки, які тільки дозволяли тодішні умови» [1, с. 346]. Але саме «тодішні умови» П. Резонов враховує, здається, недостатньо, обмежуючись лише вказівкою, що усупільнення майна у таборитів було впроваджено під впливом необхідності мобілізувати матеріальні ресурси для боротьби з ворогами гусизму [9, с. 13]. Правда, у першому своєму дослідженні цей автор писав, що в умовах середньовічної Чехії фантастичне пророцтво комунізму таборитськими хіліастами ставало пророцтвом капіталістичного шляху розвитку країни [8, с. 226]. Але ж така метаморфоза не могла статися в гуситську добу, бо тоді в Чехії ще не було навіть зародків капіталістичних відносин.

Прагнення хіліастів здійснити свої наміри мали відкинути і дійсно відкинули рух таборитів назад, у ті межі, які допускалися тогочасними умовами. Вимога усупільнення майна вилилася на практиці в заснування так званих «громадських діжок»; невиразна ідея християнської рівності знайшла вияв у рівності таборитів перед вимогами військового статуту; заклик до знищення всіх урядів і республіканська тенденція, що мала теократичну оболонку, кінець кінцем дістали завершення у створенні таборитської військово-демократичної громади на чолі з виборними гетьманами. І в цьому відношенні таборитство насправді відбило назрілі потреби гуситської Чехії у боротьбі проти феодально-католицької реакції, об'єднані сили якої не змогли подолати військо таборитів. Ті ж радикальні елементи в Таборі, які поривалися піти далі, ніж це «дозволяли тодішні умови», були ізольовані самими таборитами. Таким чином були підірвані революційні потенції гуситського руху.

На жаль, вказані об'єктивні обставини поки ще не привернули достатньої уваги радянських гуситознавців. Не повністю врахував їх і П. Резонов, хоча в пізніших працях він уже не наполягає на тому, що об'єктивним наслідком спроб чеських хіліастів здійснити свої мрії міг бути вихід феодальної Чехії ще на початку XV ст. на шлях капіталістичного розвитку.

Недостатньо послідовний конкретно-історичний підхід до оцінки явищ і подій гуситської доби приводять П. Резонова і до деяких протиріч у визначенні соціальних носіїв хіліастичної програми в Таборі. Вірно вказуючи на антифеодальну спрямованість хіліастичної ідеології таборитів і відмічаючи в ній досить виразне прагнення вирватися не тільки за межі пануючого феодального ладу, а й взагалі заснованого на експлуатації устрою, П. Резонов дійшов спірного і необгрунтованого висновку, що хіліазм у 1419—1420 рр. був ідеологією усіх тих соціальних груп, які приєдналися до руху таборитів [8, с. 128, 199; 10, с. 144]. Однак, крім визнання так званих «громадських діжок», та й то як тимчасового військового заходу, ніяких доказів, що таборитські бюргери та дворяни сприйняли і впровадили на практиці вимоги хіліастів, які б відображали інтереси бідноти [9, с. 13], дослідник привести не може. Адже в дійсності існуючі елементи в Таборі не тільки не «впровадили» хіліастичні

вимоги, а й не сприйняли їх. Вони лише терпіли ці вимоги деякий час в інтересах об'єднання сил проти феодально-католицької реакції. Сам же П. Резонов, як автор кількох розділів колективної праці з історії Чехословаччини, визнає пізніше, що хіліастична програма суперечила власницьким інтересам не тільки бюргерсько-дворянських представників у Таборі, а й маси селянства [3, с. 163—164].

І все ж соціальною основою таборитського хіліазму П. Резонов вважає класові інтереси селянства, бо «тільки воно, — пише він, — було найбільше зацікавлене у зруйнуванні існуючого несправедливого суспільного устрою» [8, с. 128; 10, с. 144]. Як відгук духу селян розглядає хіліастичну програму таборитів і Б. Руколь [12, с. 522]. Дійсно, антифеодальна спрямованість таборитського хіліазму мала своїм джерелом класові прагнення селянських мас. Але хіліастичну ідеологію в цілому з її непримиренним ставленням до приватновласницьких інтересів і «провісництвом комунізму» не можна виводити з потреб середньовічних селян. Бо ці ідеї виходили за межі не тільки феодального, а й ще не існуючого буржуазного ладу. Як підкреслював Ф. Енгельс, у середні віки тільки плебейські елементи були тією єдиною групою, чиї прагнення не могли «обмежитися саме тільки боротьбою проти феодалізму і привілейованих городян» [1, с. 346]. Значить, соціальним ґрунтом, на якому могла розвинутихся хіліастична ересь, було плебейство.

П. Резонов вперше у марксистській історичній науці зробив спробу дати науково-дослідницьке рішення проблеми походження таборитського хіліазму [10]. Відводячи вирішальну роль у виникненні таборитського хіліазму класовим потребам селянських мас, він разом з тим не забуває і про існування історичної спадковості і намагається встановити, в якому зв'язку знаходилася ідеологія таборитських хіліастів з ідеями їх попередників.

Вважаючи безпідставними спроби деяких буржуазних істориків пояснити народження таборизму лише проникненням в Чехію вальденсів, П. Резонов впадає в іншу крайність. Намагаючись будь-що довести самотність хіліастичної ідеології таборитів, він мимоволі відриває її від передніх народно-еретичних рухів і занадто зближує селянсько-плебейську опозицію з бюргерсько-дворянською. «Конкретний аналіз походження таборитських ідей і теорій, — пише П. Резонов, — показує, що вони мають більший історичний зв'язок з ідеями Гуса і його учнів» [10, с. 130]. Виходить, що селянсько-плебейська ересь у гуситському русі виникла внаслідок відокремлення її з бюргерсько-дворянської [10, с. 130—135]. П. Резонов забуває, що між цими двома формами опозиції феодалізму, ще з XII ст. розвивається, за словами Ф. Енгельса, велика соціальна протилежність і в XIV—XV ст. селянсько-плебейська ересь «виступає, як правило, вже цілком самостійно поряд з бюргерською ересью» [1, с. 345]. І зовсім не випадково, що, простеживши зв'язок ідей таборитів з вченням Гуса, П. Резонов може навести приклади тільки по лінії боротьби проти католицизму, в якій ідеологи бюргерсько-дворянської опозиції так чи інакше були виразниками інтересів

широких верств народу. Коли ж П. Резонов звертається до характеристики змісту таборитської ідеології, тоді з повною очевидністю розкривається її хіліастична суть. Ідейним джерелом вчення таборитів могли бути широко розповсюджені в попередніх народно-еретичних рухах і сектах хіліастичні мрії, що являли собою, за висновком Ф. Енгельса, найбільш зручний в умовах середньовіччя «вихідний пункт» [1, с. 346] для відображення сподівань плебейської частини феодального суспільства.

Наскільки ж далі своїх попередників пішли ідеологи таборитської бідноти і яку роль у цьому відіграло вчення Яна Гуса? Якщо останнє з двох питань ще не стало предметом марксистського дослідження, то перше досить ґрунтовно розробив відомий радянський медієвист М. Смірін. Працюючи наприкінці 40-х років над «Історією народної реформації» Томаса Монцера, він звертається до вивчення таборитського хіліазму, як попередника ідеології селянсько-плебейської опозиції у реформації і селянській війні XVI ст. в Німеччині [14].

Ґрунтовний аналіз джерел, а також чудове знання попередників і послідовників таборитського хіліазму дозволили М. Сміріну довести, що хіліастична ідеологія таборитів не була простим відтворенням хіліастичних мрій, які брали свій початок від первісного християнства, а була новим етапом у розвитку поглядів селянсько-плебейської опозиції феодалізму [14, с. 209]. Якщо дотаборитські хіліастичні ідеї ґрунтувалися на проповіді пасивного очікування загибелі існуючого світу і встановлення Христом «божого царства», де збудуться усі сподівання пригнобленого люду, то радикальні ідеологи Табору закликали до негайних і рішучих дій проти «носіїв зла на землі», щоб підготувати таким чином ґрунт для створення «божого царства» [14, с. 200—201]. М. Смірін переконливо показав, що революційні дії проти «світового зла» за вченням таборитських хіліастів мали стати змістом тільки першого етапу «світового перевороту», коли виникне обмежене п'ятьма містами і горами «царство мандруючих людей» [14, с. 203]. До його складу повинні були входити громади, члени яких обороняючись від навколишнього зла¹, мали очікувати наступного етапу — «другого пришестя Христа», під час якого «зло буде повністю ліквідовано» і встановиться «царство боже» [14, с. 209]. Отже, підсумовує М. Смірін, «вчення таборитів про наступний світовий переворот при всій новизні заклику до активних революційних дій має ще риси сектанського вчення». В ньому ліквідація всякого зла і остаточне встановлення «царства божого» на землі вважається справою бога, а не людей [14, с. 205].

¹ Тут М. Смірін дещо неправомірно зводить мету таборитських громад лише до оборонних функцій. Таборитські хіліасти не обмежувалися захистом від ворогів. 12-та стаття антитаборитських тез, яку наводить М. Смірін, розглядає таборитів як «суть військо, надіслане богом по всій землі для виконання кари над народами, їх містами і селами, і фортецями, і усіма мовами» [14, с. 200—201]. Це підтверджують і сучасники, коли розповідають про активні дії таборитів проти монастирів, замків, феодалів і міст [4, с. 65, 71, 85, 105, 135, 151, 158, 162, 189, 191, 202, 204, 206 і інші].

Пізніше ця точка зору М. Сміріна викликала заперечення чехословацьких гуситознавців Й. Мацека і Р. Каліводи. На відміну від радянського вченого, який писав, що таборити «зробили лише перший крок у вченні про революційне перетворення світу» [14, с. 211], вони розглядають чеський хіліазм, як цілком вільну від якихось елементів середньовічного сектанства «єдину філософську систему» і «революційну концепцію нового суспільства» [17, с. 263]. Й. Мацек і Р. Калівода намагаються довести, нібито згадана концепція заклала «основу того напрямку думки, який в середині ХІХ ст. вплив-ся у марксизм» [16, с. 383]. Звернення ж хіліастів до таких типово сектантських понять, як «пришествя Христа», «судний день», «царство боже», «кінець світу», «спасіння п'яти міст» тощо було, мовляв, продиктоване «тверезим розумом чеських ідеологів таборитського хіліазму», прагненням за допомогою цих понять «мобілізувати та об'єднати революційні загони у Таборі» [17, с. 91].

Подібні модерністські тенденції Й. Мацека і Р. Каліводи в оцінці ідеології таборитів викликали справедливе заперечення радянських гуситознавців, зокрема Б. Руколь [12, с. 523, 532—533]. Однак сама Б. Руколь теж впадає в модернізм, коли стверджує, що Енгельсова оцінка соціалістів-утопістів «цілком (виділено нами.— А. М.) може бути віднесена і до таборитів» [12, с. 522—523].

Згадані вище чехословацькі гуситознавці підходять до аналізу явищ з точки зору абстрактно-соціологічної, а не конкретно-історичної. Правильно, не впадаючи в протиріччя, оцінює хіліастичну ідеологію і практичні дії таборитів під час панування в Таборі хіліазму М. Смірін. Адже у хіліастичному вченні таборитів суспільство майбутнього мало такі надприродні риси, які були не під силу людству¹. Нарешті в практичній діяльності таборити за межами своїх громад прагнули до руйнування, причому характер його можна зрозуміти, лише звернувшись до хіліастичних пророцтв про неминучість «кінця сущого світу»² та створення царства на цілком відмінних від існуючих на землі не тільки громадських, а й природних засадах. Знаючи ці незаперечні факти, не можна не звернути уваги на протиріччя в концепції згаданих вище чехословацьких гуситознавців. У цьому зв'язку напрямок в оцінці таборитського хіліазму, визначений М. Сміріним, здається найбільш плідним.

Відомий радянський гуситознавець А. Озолін теж не заперечує існування у таборитських хіліастів вихідних сектантських позицій. Він стверджує, що таборити згодом остаточно подолали сектантські «мирні тенденції в хіліазмі» і у вченні таборитів перемогли «ідеї збройної боротьби», які вказували «шлях до революційного перетворення суспільства» [7, с. 109]. Однак звільнення ідеології таборитів від містико-фаталістичних уявлень, яким би

¹ «Жінки народжуватимуть без мук і першородного гріха», «смерті не буде», «настане воскресіння мертвих» тощо [4, с. 177].

² Таборити діяли згідно з хіліастичними закличками «усе майно слід відібрати і спалити», а «всі міста, села і всі будови зруйнувати» [4, с. 173, 174, 175].

повним воно не було, само по собі ще не може забезпечити розвиток хліазму у вчення про «революційне перетворення суспільства». Для цього в гуситську добу не було відповідних соціально-економічних умов. Позитивна доктрина таборитських хліастів залишалася фантастичною не тільки тому, що мала наліт середньовічного містицизму. Вона не узгоджувалася з історично обумовленим напрямком суспільного розвитку того часу. Саме тому в ході гуситського руху мала з'явитися суперечність між хліазмом і соціальними сподіваннями переважної більшості таборитів. Сам же А. Озолін вказує на неминучість зіткнення приватновласницьких інтересів основної маси селян з прагненням хліастів до усупільнення майна [7, с. 151—152].

Розвиток цих протиріч, очевидно, і є відповіддю на питання, чому таборитський хліазм не зміг розвинути у вчення революційної партії. Під впливом об'єктивних умов він перетворюється у вчення радикальних сект, так званих пікардів і адамітів, які були ізольовані і витіснені з Табору, а згодом, як уже говорилося вище, жорстоко знищені своїми ж побратимами.

Еволюція ідеології таборитів після розгрому наприкінці 1421 р. хліастів досліджена ще недостатньо. В радянській науково-популярній та навчальній літературі поширена думка, що Табір до кінця гуситського руху залишався центром селянсько-плебейської опозиції і його програма відстоювала ідеї селянської війни [3, с. 170]. У 1962 р. А. Озолін звернувся до джерел з тим, щоб науково обґрунтувати цю точку зору [7]. Він стверджує, що в Таборі і в 1422—1434 рр. «мета антифеодальної боротьби не була знята з порядку денного» [7, т. 185]. Проте система доказів, розроблена для висунутої тези, є не дуже переконливою. Так, передбачена в рішеннях таборитських синодів 1422—1424 рр. можливість ведення війни «проти руйнівників віри» пов'язується цим автором без достатньої мотивації з боротьбою за «зміну суспільних відносин» [7, с. 185]. Заборона ж синодами «грабувати під час війни, завдавати шкоди населенню, мстити, захоплювати або ж знищувати безвинних» трактується як відображення таборитської вимоги, спрямованої проти великої феодальної власності [7, с. 185]. Наведені у монографії А. Озолина факти про захоплення таборитами в 1424—1432 рр. замків феодалів [7, с. 188] теж не є достатньою підставою для твердження про специфічно селянський характер руху таборитів у цей період. Бо маються на увазі замки, що належали ворогам гуситів, католицьким панам. Проти них вели боротьбу і бюргерсько-дворянські загони чашників. Хоча основну масу бійців у таборитському війську, як і раніше, становили селяни, війну таборитів у післяхліастичний період селянською назвати не можна, бо класовий склад Табору, відбиваючись на методах ведення боротьби, сам по собі ще не визначає соціального змісту руху.

Прагнучи встановити, кому належала гегемонія в таборитському русі і якою була його мета, А. Озолін звертається до джерел. Але й тут він не знайшов нічого істотного для підтвердження

селянсько-плебейської спрямованості боротьби таборитів на заключному етапі гуситського руху. Маніфести таборитів звернуті до «законної світської влади». Там, як і в рішеннях таборитських синодів 1422—1424 рр., визначається «поділ суспільства на стани» [7, с. 193].

Таким чином, наведені А. Озоліним дані по суті можна використати і для доказу протилежної точки зору, тобто про перетворення Табору після розгрому хіліастів з центру селянсько-плебейського руху в оплот радикального напрямку бюргерсько-дворянської опозиції гуситів. Тому А. Озолін, підводячи підсумки, змушений уточнювати свої попередні положення. Він пише, що в післяхіліастичний період у Таборі «на перше місце виступають інтереси заможних селян», «які готові були визнати підлеглість і сплачувати панам феодальні податки» [7, с. 187, 195, 197]. І, нарешті, А. Озолін вважає, що протягом 1422—1434 рр. таборити прагнули «не знищити феодалізм», а «поліпшити його» [7, с. 197]. Власне кажучи, цього ж добивався в гуситському русі бюргерсько-дворянський Табір. Відомий радянський гуситознавець Б. Рубцов схиляється до того, що після розгрому хіліастів саме «бюргерсько-рицарські елементи захопили керівництво в Таборі» [11, с. 63]. Але це положення висунуте в популярній брошурі і по-справжньому не розроблене.

Отже, боролись таборити «проти феодалізму» чи «за поліпшення його» в післяхіліастичний період, не можна з'ясувати за допомогою лише окремих ілюстрацій з джерел. Необхідні спеціальні дослідження історії Табору на заключному етапі гуситського руху, хоча б на такому рівні, як це зроблено про початкові роки його розвитку. Крім того, на основі послідовнішого конкретно-історичного підходу до даних джерел гуситської доби слід розглянути згадані вище спірні моменти в трактуванні питань походження і соціальної спрямованості таборитського хіліазму, його ставлення до попередніх народно-еретичних рухів і вчення Гуса. Саме такі практичні висновки впливають з історіографічного аналізу доробку радянських гуситознавців у галузі історії ідеології таборитів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині. — К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 7, с. 327—415.
2. Енгельс Ф. Розвиток соціалізму від утопії до науки. — К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, с. 181—223.
3. История Чехословакии. Т. 1. Под ред. Э. Санчука и П. Третьякова. М., Изд-во АН СССР, 1956. 415 с.
4. Лаврентий из Бржезовой. Гуситская хроника. М., Изд-во АН СССР, 1962. 329 с.
5. Лаптева Л. П. Проблемы гуситского движения в новейшей американской и английской историографии. — В кн. «Славяно-германские исследования». М., Изд-во АН СССР, 1963, с. 370—381.
6. Митряев А. И. Советская историография гуситского движения. Рукопись кандидатской диссертации. Харьков, 1971. 378 с.
7. Озолін А. И. Из истории гуситского движения. Саратов, 1962. 303 с.
8. Резонов П. И. Социально-политические взгляды таборитов на первом этапе движения. Рукопись кандидатской диссертации. М., 1948. 230 с.

9. Резонов П. И. Предисловие к кн. Й. Мацека «Табор в гуситском революционном движении», т. 2. М., Изд-во иностр. лит., 1959. с. 5—6.
10. Резонов П. И. К вопросу о происхождении и развитии социально-политических взглядов таборитов. — В кн. «Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений». М., «Наука», 1973. с. 123—147.
11. Рубцов Б. Т. Подвиг таборитов. М., Изд-во АН СССР, 1961. 132 с.
12. Руколь Б. М. Элементы утопического социализма у таборитов. — В кн. «История общественной мысли». М., «Наука», 1972. с. 507—533.
13. Санчук Г. Э. Гуситское движение в советской историографии. — В кн. «Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений». М., «Наука», 1973. с. 44—59.
14. Смирин М. М. Народная реформация Томаса Монцера. М. — Л., Изд-во АН СССР, 1947. 532 с.
15. Archiv cesky, dil III, ed. F. Palacky, Praha, 1844. 640 s.
16. Kalivoda R. Husitská ideologie. Praha, 1961. 453 s.
17. Macek J. Tábory husitskem revolucním hnutí, díl II. Praha, 1955. 570 s.
18. Vooght P. Jean Hus a L'heure du marxisme-leninisme. — «Revue d'histoire ecclesiastique», 1962, vol. 57, n. 2.

В. С. ШИЛОВЦЕВА, канд. іст. наук

АНТИЧНА ІСТОРІЯ В ПРАЦЯХ ВІТЧИЗНЯНИХ ІСТОРИКІВ КІНЦЯ ХVІІІ — ПОЧАТКУ ХІХ СТОЛІТЬ

У розвитку вітчизняної історіографії античної історії кінця ХVІІІ — початку ХІХ ст. поряд з працями дворянських революціонерів певну прогресивну роль відіграли також праці дослідників ліберального напрямку. Та якщо проблеми античної історії у висвітленні О. М. Радищева і декабристів уже розглядалися радянськими вченими [1; 7—8; 15; 20; 26; 27], то про дворянських істориків в історіографічній літературі, як і в роботах з окремих питань античності, можна знайти лише незначні загальні дані або окремі зауваження. Так, Е. Д. Фролов серед перших російських вчених-античників називає І. С. Рижського, І. М. Муравйова-Апостола і К. І. Арсеньєва [25, с. 84, 100, 101]. Як про знавця стародавньої історії з прогресивними поглядами говорить про І. М. Муравйова-Апостола С. С. Волк [8, с. 58, 98]. Серед прогресивних вчених, що вплинули на ідейне виховання декабристів, він називає К. І. Арсеньєва [8, с. 40]. Досліджуючи соціально-політичну боротьбу у Римській республіці, зверталися до статті І. М. Муравйова-Апостола про змову Катіліни радянські історики С. Н. Бенклієв та Г. М. Лівшиць [6; 14]. На книгу І. М. Муравйова-Апостола «Путешествие по Тавриде в 1820 году», як на важливе історичне джерело для вивчення минулого Криму, вказує Г. Д. Белов [5, с. 11, 141].

А. Ю. Кузьменко вивчав І. М. Муравйова-Апостола як письменника [12]. У нарисі про життя і творчість І. М. Муравйова-Апостола він на великому фактичному матеріалі показав його літературну і громадську діяльність, охарактеризував комедійні й сатиричні твори, проаналізував переклади стародавніх авторів. Твори І. М. Муравйова-Апостола з історії античності розглянуті дослідником також у зв'язку з літературною діяльністю письменника, а тому увага звертається переважно на їх зміст та ідейну спрямованість.

А. Ю. Кузьменко підкреслює «позитивний вплив» праць І. М. Муравйова-Апостола з історії античності на «розвиток вільнодумства» та «формування республіканських настроїв і поглядів серед передових людей першої чверті XIX ст.» і те, що ці праці зробили «благотворний вплив на дальший розвиток наукової та суспільно-політичної думки» [12, с. 67, 91].

У даній статті розглядається доробок дворянських істориків І. С. Ризького, І. М. Муравйова-Апостола, К. І. Арсеньева з історії Греції і Риму, праці яких відбивають перші кроки наукового дослідження стародавньої історії в Росії; визначається їх місце і роль у процесі формування вітчизняної науки про античність.

Історія античності як спеціальна дисципліна в Росії XVIII ст. лише народжувалася. Російська історична література з античності складалася тоді із незначних популярних статей та оглядів, позбавлених дослідницького характеру [25, с. 84, 88]. Вони відбивали коло наукових інтересів вітчизняних знавців античності, рівень їх наукової майстерності, ступінь знайомства з історичними джерелами і працями зарубіжних вчених, ставлення до прогресивної історичної думки. Першими гідними уваги вітчизняними працями з античної історії були дослідження І. С. Ризького [25, с. 84].

І. С. Ризький (1761—1811) — перший ректор Харківського університету. До цього він викладав латинську мову, історію, географію, риторику та логіку у Гірничо-кадетському корпусі. З 1802 р. І. С. Рижський став членом Російської академії [див. 10, с. 26]. Наступного року, ще до офіційного відкриття Харківського університету, він дістав призначення на посаду професора словесності і красномовства. З історії античності І. С. Ризький опублікував «Сокращение богослужения древних римлян с кратким вступлением, содержащим некоторые древности» [23] і «Политическое состояние древнего Рима» [22]. Крім того, І. С. Ризький переклав з французької мови книгу Палласа «Физическое и топографическое описание Тавриды» [19] та з латинської «Краткое понятие о римском сенате» Мануціо Паоло.

У книзі «Сокращение богослужения древних римлян...» І. С. Ризький коротко подав історію заснування Риму, легенди про переселення Енея, про Ромула і Рема, а потім описав римські храми, театри, цирк, римські свята, ігри, видовища, гладіаторські бої та ін. Варто уваги, що І. С. Ризький, на відміну від багатьох сучасних йому західноєвропейських авторів, не говорячи вже про авторів компілятивних праць, що з'являлися тоді в Росії, називав джерело свого пізнання. Як видно з його посилань, основний матеріал він брав з творів стародавніх істориків — Плінія Старшого, Тита Лівія, Діона Кассія та ін. [23, с. 75, 86, 266, 277, 292, 295]. Дещо взято з книги прогресивного французького історика Ш. Роллена. Авторських коментарів ця праця І. С. Ризького не має, лише викладаються систематизовані за певним планом історичні факти.

«Политическое состояние древнего Рима» — дослідження, в якому І. С. Ризький подав не історію царів і політичних та військових діячів, що було характерним для дворянських істориків, а огляд

державного устрою Риму, причому подав, за словами Е. Д. Фролова, «популярно, але разом з тим і досить ґрунтовно» [25, с. 84]. Найпоширенішими формами державного устрою І. С. Ризький вважав монархію, аристократичну або демократичну республіку. Він визначив і їх характерні ознаки [22, с. 3]. Послідовно, докладно і чітко змальовано у цій праці управління Римом за царів, в період республіки та імперії. Спеціальні розділи книги присвячені сенатові і народним зборам, ретельно описані всі ординарні та екстраординарні магістратури. Щоб показати, як загинула республіка, він розповів про боротьбу за владу, що велася Марієм, Суллою, Помпеем, Цезарем та Октавіаном.

У вказаній книзі І. С. Ризького джерела використані особливо широко. Це твори — Тіта Лівія, Овідія, Полібія, Цицерона Молодшого, Плінія Старшого, Квінтіліана, Тацита, Ювенала, Євтропія, Флора, Светонія та ін. [22, с. 13, 16, 29, 30, 39, 51, 98, 123, 124, 127, 129, 143, 144, 245, 258, 264 та ін.]. В одному із розділів наведено окремі статті із «Законів 12 таблиць», які запозичено у Ш. Роллена [22, с. 205]. Деякі факти про діяльність сенату використано з роботи Мануціо Паоло.

Самостійної концепції історії Риму у С. І. Ризького не було. Проте автор, хоч і мало, але вдається і до власних коментарів. З них видно, що вирішального значення у історичному процесі він надавав керівним особам. Так, значне посилення Риму за ранніх часів було пов'язане, на його думку, з правлінням дуже талановитих римських царів. Потім «нелюдське» правління Тарквінія ледве не згубило Рим, та врятував його «великодушний» Брут [22, с. 11—12]. Республіка занепадала, доводив С. І. Ризький, внаслідок честолюбних помислів Цезаря, Помпея та інших діячів. Ніде в своїх працях цей автор не говорить про бога, як про творця історії (це було характерним для багатьох праць XVIII століття і навіть пізніших). У лекціях з історії словесності, пишуть біографи І. С. Ризького, він «користувався, головним чином, французькими енциклопедистами і любив посилатися на Вольтера» [24, с. 195]. Все це свідчить про сприяння І. С. Ризького розвитку раціоналістичних поглядів на історію. Як історика його цікавлять явища політичного, побутового, культурного життя римлян, а праці його дають уже не загальний огляд історії Риму, а уявлення про конкретні проблеми суспільного життя римської держави. Досліджуючи те чи інше питання, він оперує даними широкого кола джерел і обов'язково посилається на них. Цим самим І. С. Ризький робив уже значний крок в бік створення самостійного дослідження з історії Риму. Та відмова від провіденціалізму і прагнення з'ясувати питання з позицій раціоналізму ще не виводило за межі ідеалістичного розуміння вирішальної ролі окремих осіб в історичному процесі, не наштовхувало на пошуки реальних причин. Історичні факти І. С. Ризький здебільшого описує, а не аналізує і не зіставляє їх. Праці його в цілому ще мають описовий характер.

У першій чверті XIX ст. простежуються нові зрушення у розвитку історіографії античної історії. Наука про античність

поступово збагачується новими історичними відкриттями та дослідженнями, новою тематикою. Велику роль відіграють археологічні відкриття на півдні Росії [25, с. 100—108]. І хоч в офіційній літературі з античної історії і далі панував провіденціалізм, з його наївноофіційною трактовкою історичного процесу, а царський уряд намагався усіма засобами закріпити позиції реакційної професури, прогресивна історична думка пробивала собі дорогу. Найяскравіше втілення вона знайшла у працях дворянських революціонерів-декабристів. Крім того, ідеї раціоналізму та просвітництва, що характеризували прогресивну історичну думку того часу, відбилися і на поглядах деяких вчених — представників ліберального дворянства. В історіографії античної історії серед них заслуговують на увагу І. М. Муравйов-Апостол та К. І. Арсеньев.

І. М. Муравйов-Апостол (1765—1851) був відомим літератором і державним діячем [12; 13; 25, с. 100]. Як високоосвічена людина свого часу, він добре володів класичними і новими мовами, а також з захопленням займався історією античного світу. Тривале перебування на дипломатичній службі за кордоном дало йому змогу ознайомитися з досягненнями західно-європейського антикознавства. Багато І. М. Муравйов-Апостол працював над перекладами творів стародавніх авторів на російську мову [13, с. 6]. Так, відомі його переклади деяких сатир Горация, комедій Аристофана «Хмари». Є дані, що перекладав він і Цицерона [12, с. 28; 17, с. 41]. Із дослідницьких його праць були опубліковані «Взгляд на заговор Катилины» та «Путешествие по Тавриде в 1820 году» [17; 18].

У цій останній описані грецькі поселення на півдні Росії. Оглядаючи їх руїни, що збереглися на поверхні землі, І. М. Муравйов-Апостол розповідає про походження кожного поселення, подає коротко його політичну історію, визначає місцезнаходження, розміри, час існування. Багато з того, що тоді бачив і описував історик, згодом загинуло. Тому його праця і в наші дні є важливим історичним джерелом для дослідників стародавньої історії Криму.

Про предмет свого дослідження І. М. Муравйов-Апостол писав з глибоким знанням справи, як спеціаліст. «Мандрівка моя по Криму продовжувалася лише два місяці, — пише він у примітці до рукопису книги, — а готувався я до неї два роки, протягом яких займався виключно читанням всього того, що стосувалося Тавриди, в оповіданнях, географіях, середньовічних літописах та в описах новітніх мандрівників (переклад наш. — В. Ш.) [28, арк. 134]. Свідчення Страбона, Геродота, Діодора, Аппіана, Діона Кассія, Плутарха, Птолемея, Діона Хрисостома, Амміана Марцеліна та інших стародавніх авторів критично опрацьовані, зіставлені з тим, що спостерігав дослідник сам прямо на місцевості і брав із інших джерел. І. М. Муравйов-Апостол полемізує з сучасними йому авторами з цілого ряду питань і обов'язково робить свої висновки [17, с. 3].

Критичний підхід до джерел, аналіз їх даних, прагнення осмислювати всю сукупність історичних фактів, які мав у своєму роз-

порядженні, стали запорукою того, що І. М. Муравйов-Апостол з деяких питань зробив правильніші висновки, ніж його попередники. Шляхом порівняння даних, виявлених за допомогою пам'яток матеріальної культури, нумізматики та знайдених у стародавніх істориків, він довів, що Ольвія була розташована на правому березі Бугу, біля села Парутино, а не на березі Дніпра, як твердилося в сучасних йому працях. Помилку допустив, йдучи за даними джерел, ще Страбон. Повторили її Пліній та Птолемей. А вже з їх творів вона потрапила в сучасну літературу [17, с. 23—26]. Цікаві думки висловив І. М. Муравйов-Апостол і відносно топографії Херсонесу та походження назв грецьких міст, а також з історії Боспорського царства [17, с. 55—74].

«Взгляд на заговор Катилины» — перша спеціальна праця у вітчизняній історіографії з історії соціально-політичної боротьби у Римській республіці. Це досить велике і самостійне дослідження І. М. Муравйова-Апостола. Воно ґрунтується на даних Саллюстія і Ціцерона. Мета автора — довести, що Римську республіку згубили розкіш і непомірне багатство, награване у сусідніх народів, і, як наслідок цього, занепад моралі римського народу, честолюбство і розбещеність політичних діячів. Перед нами проходять Марій, Сулла, що «роздмухують» міжусобну боротьбу. Досить детально розповідається про виступ Катіліни і його прихильників. Негативне ставлення до Катіліни і подібних йому діячів — прямий наслідок республіканських переконань І. М. Муравйова-Апостола (про це докладно говориться в книзі А. Ю. Кузьменко) [12]. Перехід до імперії він гаряче засуджує, бо Август і його «негідні наступники» поневолили Рим [16, с. 42]. Римська імперія весь період свого існування була позбавлена життєвих сил і сповнена розпусти. Твердження англійського історика Е. Гіббона про «спокій і тишу», якими немовби втішався світ при Антонінах, він вважає безпідставними, бо імператори «пригнічували землю своїм лиходійством» [17, с. 119]. Симпатії І. М. Муравйова-Апостола на боці республіки раннього періоду, коли ще була в Римі, за його словами, «рівновага між аристократією і демократією». У республіці він вбачав прообраз державного устрою англійського типу, який на той час певній частині дворянства і молодій буржуазії здавався ідеальним.

І. М. Муравйов-Апостол не відмовився від теорії провіденціалізму, але конкретні історичні події з'ясовував з позицій раціоналізму. Так, причини соціально-політичної боротьби він пов'язує з психологією людей, з мораллю та особистими рисами характеру політичних діячів, а також зі змінами у державному устрої Риму. Раціоналістичними ідеями пройняті його погляди на Пунічні та Мітрідатові війни. Розглядаючи боротьбу Ганнібала проти Риму, І. М. Муравйов-Апостол правильно зрозумів причини його поразки. Ганнібал, підкреслено в нього, боровся проти Риму ще тоді, коли Рим був сильною державою [17, с. 118]. Боротьба Мітрідата проти Риму розглядається як визвольна. Автор співчуває Мітрідату і жалкує, що тому не вдалося розгромити Рим

і втілити в життя свої наміри. Загарбницького характеру війн Мітрідата історик не розгледів.

Співчуттям пройняті слова І. М. Муравйова-Апостола і про вождів визвольного руху в Галії і Германії. Та, на жаль, про народні маси автор не згадує й тут, бо історію, на його думку, творили видатні державні та політичні діячі. Погляди І. М. Муравйова-Апостола, що відбилися в його працях з античної історії, типові для представників просвіченого дворянства. Він прихильник мирних перетворень, а революційну перебудову суспільного життя він засуджує. Діячі, які в момент політичної боротьби спираються на народні маси, здаються йому виключно небезпечними. Саме тому про братів Гракхів І. М. Муравйов-Апостол пише як про ворогів республіки [16, с. 44; 17, с. 236]. Цікаво, що саме у ставленні до Гракхів розходилися його погляди з поглядами О. М. Радіщева та декабристів. О. М. Радішев доводив, що Гракхи прагнули врятувати республіку [27, с. 84]. Декабрист М. Муравйов прямо писав, що урок з діяльності братів Гракхів був би корисним для російських дворян. «Можна буде з часом сказати нашому дворянству те, що Тіберій Гракх говорив патриціям,— записано в нього,— що краще, громадянин, ніж раб вічний, ратник, чи некорисна на війні людина?» (Переклад наш. — В. Ш.) [29, од. зб. 79]. Звернення Гракхів при розв'язанні земельного питання до народних зборів та римського народу в обхід сенату І. М. Муравйову-Апостолу здавалося згубним. На його думку, Гракхи посіяли насіння, з якого вирости «плоди жажливі» — міжусобні війни. «Період цей,— пише він,— показує позорище, подібне тому, яке недавно творилося в Парижі при Робесп'єрі» [16, с. 44—45].

На початку 20-х років XIX ст. були опубліковані праці К. І. Арсеньева «О колониях древних народов и политике их в управлении оными» та «История народов и республик древней Греции» [2; 3]. К. І. Арсеньев (1789—1865) у 1819—1821 рр. був професором Петербурзького університету, звідки його звільнили разом з К. Ф. Германом, А. Г. Галичем та Е. С. Раупахом за прищеплення студентам думок, що вели до «матеріалізму і атеїзму». Згодом К. І. Арсеньев зовсім відійшов від стародавньої історії і займався історією Росії, географією та статистикою.

У статті про колонії К. І. Арсеньев основну увагу спрямував на з'ясування причин стародавньої колонізації, з приводу чого висловив досить цікаві для свого часу нові думки. Причини колонізації він прагне знайти в соціально-політичному і економічному розвитку метрополій. Найважливішою, але не єдиною, причиною, що сприяла заснуванню колоній, була, підкреслює історик, торгівля [3, с. 266—267]. Крім того, в метрополіях з'явилися дуже бідні люди, змушені шукати засоби до життя за межами батьківщини. «Таким переселенням відновлювалася в метрополії відносна рівновага між народонаселенням, кількістю землі і засобами прожиття»,— писав К. І. Арсеньев [3, с. 267]. Третьою причиною колонізації він цілком вірно називає «політичні

бурі, громадські перевороти і потрясіння в метрополіях» [3, с. 267].

Ідеаліст в поглядах на історичний процес в цілому, К. І. Арсен'єв виникнення і розвиток торгівлі пояснював вигідним географічним положенням держави, а появу бідних і багатих, гостру соціально-політичну боротьбу — нерівномірним розподілом багатства та свідомою діяльністю людей.

Історію Греції К. І. Арсен'єв розглядає від Троянської війни, яку він вважає реальним історичним фактом, і до завоювання грецьких полісів Римом. За основу періодизації грецької історії беруться події внутрішнього життя і відповідні їм за часом зовнішньополітичні. Першим надається особливого значення, бо саме вони розкривають історію народу, яка й повинна стояти в центрі історичного дослідження. «Народ був ще до появи уряду, а тому народ важливіший, ніж уряд, і ми повинні говорити про народ, як про найважливіший предмет», — навчав К. І. Арсен'єв студентів Петербурзького університету (переклад наш. — *В. Ш.*) [9, с. 154]. А реакційний дворянський історик І. Кайданов тоді ж підкреслював, що основна мета історії — навчити молодь «у всіх подіях світу збачати святу волю Провидіння і смиренно їй підкорятися» [11, с. VII, 4].

У книзі К. І. Арсен'єва докладно розглядаються законодавство, державний устрій грецьких полісів, розвиток торгівлі, мореплавання, стан освіти, моралі, побут народу. Наприклад, законодавство Лікурга в Спарті висвітлено до подробиць. Особливо уважно аналізуються закони, що мали відношення до ілотів, яким автор глибоко співчуває. Ілоти, пише К. І. Арсен'єв, мали нелюдські умови життя, що неодноразово було «причиною жажливих потрясінь», які загрожували усій спартанській державі. Державний устрій Спарти він вважав несправедливим, бо «ніде вільні громадяни не були настільки вільними, а раби в такій мірі рабами, як у Спарті» [2, с. 106]. Щастя 9000 спартіатів, підкреслював К. І. Арсен'єв, утримувалося «тяжкими путами рабства цілих сотень тисяч ілотів» [2, с. 105]. Засуджуючи рабство і тяжку долю ілотів, дослідник засуджував і кріпосне право в Росії.

Розглядаючи історичний процес, К. І. Арсен'єв важливим рушієм історії вважав географічні умови та психологію людей, а потім уже звертався до економіки. Розквітові грецьких полісів, за К. І. Арсен'євим, сприяла сама природа, яка не давала грекам змоги «розслаблятися» і виховувала в них «працьовитість» [2, с. 5]. Коли ж цей автор перелічує причини, що призвели Грецію до занепаду, то першою називає природну ізолюваність одного грецького поліса від іншого, яка не сприяла єдності і в політичному житті, викликала суперечності та міжусобні війни [2, с. 418]. Монархічний лад не закріпився у грецьких полісах тому, що їх територія була дуже малою, доводив слідом за Ш. Монтеск'є та іншими просвітителями К. І. Арсен'єв [2, с. 70]. Другою важливою причиною занепаду Греції він вважав аморальність грецького народу, яку пов'язував з наслідками Пелопоннеської

війни, а саме з занепадом землеробства і торгівлі, з поширенням убогства і відчаю» [2, с. 357, 424]. Скрізь, де говориться про війни, К. І. Арсенєв ретельно вивчає причини війн і приводи до них. Так, причинами Троянської війни, на його думку, були протиріччя між різними грецькими племенами, а не викрадення Парісом Єлени, як про це говориться у міфології і деяких джерелах. Причини Пелопоннеської війни крилися у боротьбі за гегемонію в Греції між Афінами і Спартою. «Безпідставно і нерозсудливо було б, — читаємо в його книзі, — приписувати війну підступності Перікла і вважати його головним винуватцем останньої» [2, с. 3].

Погляди К. І. Арсенєва з історії античного суспільства в цілому мали раціоналістичний характер і деякі елементи історизму. Історію Греції він висвітлював у дусі просвітительської історіографії і зовсім не в тому плані, що офіційна література. Але глибоке для свого часу розуміння деяких питань античної історії обмежувалося ідеалістичним тлумаченням явищ суспільного життя в цілому. Первоосновою історичного процесу в нього виступають ідейні мотиви діяльності людей. А чим викликані ті чи інші мотиви в системі економічних, соціальних та політичних відносин, де їх корені, історик ще з'ясувати не може, хоч раціоналізм іноді і наводить його на вірні висновки.

Розглянуті нами праці свідчать про те, що наприкінці XVIII та на початку XIX ст. у вітчизняній історіографії античної історії відбулися значні зрушення. При цьому поряд з працями дворянських революціонерів, де висвітлювалася історія Греції та Риму, з'явилися роботи, які, хоч і не виходили за межі дворянського лібералізму, але сприяли поширенню у вітчизняній історичній науці ідей просвітительської історіографії й раціоналізму та закладали основи для самостійного дослідження історії Греції і Риму. І коли ми говоримо, що остаточне перетворення російського антикознавства в науку сталося в першій половині XIX ст., то ґрунт для цього готувався поступово. В його підготовці певну позитивну роль зіграли і названі історики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алпатов М. А. Взгляды А. Н. Радищева на всеобщую историю. — «Вопросы истории», 1953, № 2, с. 80—89.
2. Арсенев К. И. История народов и республики древней Греции, ч. 1—2, СПб., 1825. 360 с.
3. Арсенев К. И. О колониях древних народов и политики их в управлении оными. — «Сын отечества», 1821, ч. 70, с. 259—271; ч. 71, с. 23—24.
4. Бак И. С. Общественно-экономические воззрения И. А. Третьякова. — «Вопросы истории», 1954, № 9, с. 105—113.
5. Белов Г. Д. Херсонес Таврический. Л., 1948. 141 с.
6. Бенклиев Н. С. Заговор Катилины в русской историографии. — «Труды Воронежского ун-та», 1950, т. 20, с. 95—97.
7. Виленская Э. Исторические взгляды А. Н. Радищева. — «Вопросы истории», 1949, № 9, с. 32—52.
8. Волк С. С. Исторические взгляды декабристов. М. — Л., 1958, с. 143—207.
9. Выписки мест из уроков адъюнкта Арсенева. — В кн. «Чтения в императорском обществе истории и древностей российских», М., 1866, № 7—9, кн. 3.

10. Историко-филологический факультет Харьковского университета, 1805—1905. Под. ред. М. Халанского и Д. Багалея. Харьков, 1908. 140 с.
11. Кайданов И. Руководство к познанию всеобщей истории, ч. 1. Спб., 1817.
12. Кузьменко А. Ю. Иван Матвійович Муравйов-Апостол, Київ, 1964. 114 с.
13. Кубасов И. Д. Драматические опыты И. М. Муравйова-Апостола. Спб., 1904.
14. Лившиц Г. М. Социально-политическая борьба в Риме 60-х гг. I в. до н. э. и заговор Катилины. Минск, 1960. 120 с.
15. Макогоненко Г. П. Радищев и его время. М., 1956. 774 с.
16. Муравйов-Апостол И. М. Взгляд на заговор Катилины. — «Сын отечества», ч. 46, № 21, 1818, с. 41—59; № 22, с. 81—100; № 23, с. 121—135.
17. Муравйов-Апостол И. М. Путешествие по Тавриде в 1820 году. Спб., 1823. 337 с.
18. Очерки истории исторической науки в СССР, т. 1, М., 1955. 232 с.
19. Паллас. Физическое и топографическое описание Тавриды. Пер. И. С. Рижского. Спб., 1795.
20. Путнынь Э. К. Истоки русской историографии античности. М. В. Ломоносов, А. Н. Радищев, Саратов, 1968. 136 с.
21. Поздеева И. В. Изучение древней истории и древних языков в Московском университете. — «Вестник древней истории», 1962, № 3, с. 3—24.
22. Рижский И. С. Политическое состояние древнего Рима. М., 1788.
23. Рижский И. С. Сокращение богослужения у древних римлян. М., 1784. 352 с.
24. Русский биографический словарь, т. 16. Спб., 1913. с. 192—195.
25. Фролов Э. Д. Русская историография античности. Л., Изд-во Ленингр. ун-та, 1967. 144 с.
26. Шиловцева В. С. О. М. Радищев про соціально-політичну боротьбу у Римській республіці I ст. до н. е. — «Труди історичного ф-ту Харківського ун-ту», 1962, т. 9, с. 80—93.
27. Шиловцева В. С. Декабристы о крушении Римской республики. — «Вест. Харьк. ун-та, серия ист. КПСС», 1965, вып. 2, с. 180—187.
28. Центральный государственный исторический архив г. Москвы, ф. 1153. Муравьевы, оп. 1, од. зб. 79.
29. Центральный государственный архив литературы и искусства СССР, ф. 1599, Муравйов-Апостол Иван Матвеевич, оп. 1, од. зб. 2.

О. І. ЧЕРНОСКУТОВ, канд. іст. наук

АНГЛІЙСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО ВИНИКНЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ МЕНШОСТІ В АНГЛІЇ

Національний рух меншості (НРМ) являв собою ліву опозиційну течію в тред-юніонах, що організаційно оформилась у серпні 1924 року. НРМ був створений за ініціативою Комуністичної партії Великобританії (КПВ) при підтримці лівих лідерів профспілок і мав на меті досягнення єдності дій англійських робітників у їх боротьбі проти наступу капіталу. Засновуючи НРМ, англійські комуністи прагнули зміцнити свій вплив у тред-юніонах, перетворити їх в органи класової боротьби пролетаріату. Агітаційно-пропагандистська діяльність НРМ значно вплинула на полівіння англійського робітничого руху в 1924—1926 рр., сприяла його піднесенню, котре закінчилось загальним страйком 1926 р., допомогла розвитку класової свідомості робітничих мас.

Питання про виникнення та діяльність НРМ становить великий політичний і науковий інтерес. Дослідження цієї проблеми

дозволить проаналізувати форми і методи боротьби КПВ за завоювання робітничих мас, за створення єдиного робітничого фронту.

В англійській історіографії відсутні спеціальні праці з історії НРМ, за винятком монографії Р. Мартіна [25], котра написана з праволейбористських позицій і аналіз якої буде подано нижче.

Розглядаючи історичний процес з позицій прагматизму, неопозитивізму, англійські буржуазні історики в роботах по новітній історії Англії ігнорують діяльність КПВ і НРМ у 20-х роках. Вони вважають, що компартія і робітничі організації, які працювали під її керівництвом, не справляли значного впливу на робітничий рух, на внутріполітичне життя країни. Торкаючись проблем робітничого руху, буржуазні історики аналізують їх з позицій антикомунізму, а в тих випадках, коли говорять про діяльність Компартії, вдаються до наклепу і фальсифікації.

Так, Е. Вігем у праці «Профспілки» писав, що в 20-х роках комуністи намагалися захопити керівництво тред-юніонами «за наказом іноземних лідерів» [27, с. 37]. Відомий англійський буржуазний історик А. Тейлор, характеризуючи НРМ і Національний рух комітетів безробітних, стверджував, що вони були створені Компартією з метою розколу англійського робітничого руху [26, с. 349]. К. Бранд в короткій історії лейбористської партії заявив, що комуністи прагнули підірвати довір'я робітників до лейбористської партії, ізолювати її лідерів. Створення НРМ він пояснює «честолюбним замислом» компартії, відзначає, що НРМ «являв значну загрозу для профспілок» [22, с. 124, 163].

Оцінка діяльності Компартії і НРМ у 20-х роках англійськими праволейбористськими істориками майже не відрізняється від положень, висунутих буржуазною історіографією. виправдовуючи всіма засобами політику класового співробітництва верхівки лейбористської партії і Британського конгресу тред-юніонів (БКТ), праволейбористські історики по суті відстоюють позиції антикомунізму.

Г. Клегг писав, що Компартія використовувала «секретні і часто обманливі методи» роботи в профспілках і це, на думку Г. Клегга, стало причиною виключення комуністів і членів НРМ з лав робітничого руху [23, с. 117—120]. Інший праволейбористський історик Г. Пеллінг вважає, що Британське Бюро Профінтерну (ББП) було створено за вказівкою іззовні і на іноземні кошти, що діяльність ББП спрямовувалась із Москви, обвинувачує КПВ в розколі робітничого руху, заперечує будь-який вплив Компартії та НРМ на англійський робітничий рух [24, с. 24—27, 32, 56—57].

У 1969 р. в Англії було опубліковано монографію Р. Мартіна, присвячену історії виникнення і діяльності НРМ, в якій погляди буржуазних та праволейбористських істориків з даної проблеми знайшли закінчене відображення. Р. Мартін змушений визнати, що НРМ досяг значних успіхів у 1924—1926 роках. Він пише, що найбільш сильні позиції НРМ зміг завоювати серед шахтарів, машинобудівників і транспортників, особливо у Лондоні, Південному Уель-

сі, Шотландії. НРМ досяг успіху в боротьбі за підвищення заробітної плати, за міжнародну єдність профспілкового руху, в створенні виробничих профспілок. Автор також визнає, що НРМ провів велику і плідну роботу в період підготовки до загального страйку, особливо під час кампанії за створення рад дії [25, с. 56—66, 69, 97].

Разом з тим робота Р. Мартіна має відвертий антикомуністичний характер і містить необгрунтовані випадки проти КПВ і НРМ. В ряді місць автор повторює заявлені «здогади» про «руку Москви» в період створення НРМ [25, с. 1], чим намагається приховати глибокі, об'єктивні передумови наростання соціального протесту, що існували в Англії. Створення НРМ було викликане погіршенням матеріального становища англійських робітників, зрадницькою політикою класового співробітництва правих лідерів тред-юніонів, впливом ідей Великої Жовтневої соціалістичної революції. Створення Національного руху меншості було також логічним розвитком лівих течій в англійському робітничому русі. Видатний діяч англійського комуністичного і робітничого руху Г. Полліт писав, що «Рух меншості являє собою природний розвиток старих рухів: цехових старост і руху пильних» [8, с. 59].

Р. Мартін намагається переконати читача, що діяльність НРМ спрямовувалась з Москви [25, с. 43]. В. І. Ленін ще в період створення і становлення Комуністичного Інтернаціоналу писав з приводу такого роду буржуазних наклепів: «Всі розмови про «диктаторство» і т. п.—самообман або обман робітників... На ділі йде боротьба між революційними, пролетарськими, і опортуністичними, дрібнобуржуазними, елементами» [1, с. 281—282].

Фальсифікацією є заява Р. Мартіна про те, що створення НРМ було спробою розколати англійський профспілковий рух [25, с. 24, 179]. Матеріали конгресів Профінтерну, маніфест про утворення ББП, документи І національної конференції НРМ свідчать, що ні Профінтерн, ні КПВ, ні БПП, ні НРМ не ставили перед собою завдання розколоти профспілковий рух і, більше того, багаторазово попереджували проти подібного кроку [2, с. 7—16; 3, с. 369—370; 5; 6; 4; 7]. НРМ спрямовував всі свої зусилля на боротьбу за єдність дій англійського робітничого класу, світового профспілкового руху. Тільки після того, як праві лідери тред-юніонів відкинули всі пропозиції про єдність дій і вдалися до репресій проти Руху меншості, НРМ, виходячи з рішень IV конгресу Профінтерну, приступив до організації «самостійного керівництва економічними боями» [13, с. 76—77].

Р. Мартін заперечує демократичний характер НРМ [25, с. 41]. Проти подібних вигадувач у 1928 р. виступав Г. Полліт, який відзначав, що до Виконкому НРМ входили комуністи, ліві лідери профспілок, члени Незалежної робітничої партії і синдикалісти. Відкидаючи наклеп щодо «диктату» комуністів в НРМ, він писав: «Члени Комуністичної партії, які є членами Руху меншості, звичайно, намагаються добитися прийняття політики їх партії всіма організаціями, з котрими вони зв'язані. Якщо вони досягають

успіху, то ця політика стає політикою руху, в якому вони беруть участь. Якщо ж їх пропозиції відхиляють, вони приймають і чесно проводять політику, прийняту більшістю» [8, с. 58—59].

Основну причину спаду в діяльності НРМ у кінці 20-х років Р. Мартін вбачає у «поглибленні безодні» між Рухом меншості і профспілковим рухом «через залежність Руху меншості від Компартії і Профінтерну» [25, с. 83]. Насправді ж діяльність НРМ після загального страйку була ускладнена переслідуванням з боку уряду, а також діями правих лідерів профспілок. Генеральна рада БКТ неодноразово видавала циркуляри, в яких, загрожуючи виключенням з лав БКТ, заборонила профспілкам приєднуватися до НРМ. В той же час самому НРМ в кінці 20-х років був притаманний ряд помилок сектантського характеру. Все це звузило сферу його діяльності, привело до скорочення числа прихильників, а потім і до припинення існування в кінці 1932 року.

Незважаючи на те, що в монографії Р. Мартіна використано численний фактичний матеріал, запропонована ним концепція не відповідає історичній дійсності, а його праця є спробою перекрутити історію НРМ.

Аналіз перелічених вище досліджень дозволяє зробити висновок, що, захищаючи всіма засобами інтереси експлуататорських класів, англійські буржуазні і праволейбористські історики не змогли пояснити причини зародження НРМ і дати правильну оцінку його діяльності.

У працях англійських ліволейбористських істориків виникнення та діяльність НРМ не розглядаються. У монографіях Дж. Коула, який у 20—30-роках належав до лівого крила лейбористської партії, і Р. Мілібенда про НРМ тільки згадується [21, с. 126; 20, с. 173].

Історії КПВ у перші роки її становлення, процесу створення і діяльності НРМ приділяється значна увага в працях англійських істориків-марксистів.

Виникнення і початок діяльності НРМ розглядаються в роботі Дж. Аллісона «Профспілковий рух в Англії», опублікованій в 1925 році. Автор показує тільки процес розробки ББП програм економічних вимог для робітників різних галузей промисловості і аналізує рішення I національної конференції і конференції єдності НРМ [14, с. 74—104].

У монографії П. Арнота про загальний страйк подано коротку характеристику НРМ, аналізується конференція дії НРМ, яка справила великий вплив на підготовку робітничих мас до загального страйку [15, с. 110—116]. Роль Компартії у створенні НРМ П. Арнот розглядає в праці про діяльність КПВ за перше двадцятиріччя її існування [16, с. 25—26]. Пояснюючи, чому лідери профспілок вдалися до репресій по відношенню до НРМ, П. Арнот правильно зазначав, що вони боялися втратити контроль над рядовими членами профспілок і саме тому заборонили відділення тред-юніонів приєднуватися до НРМ [16, с. 27].

А. Хатт у «Післявоєнній історії англійського робітничого класу» дав короткий аналіз діяльності ББП, I національної конференції

НРМ, впливу НРМ на конгреси БКТ в Гуллі (вересень 1924 р.) і в Скарборо (вересень 1925 р.), розглянув роль конференції дії НРМ у справі підготовки робітничих мас до загального страйку, зробив правильний висновок про те, що в 1924—1926 рр. в англійському робітничому русі спостерігалось зростання лівих тенденцій [17, с. 72, 93, 116—118, 125, 166—167].

Вагомим внеском в англійську марксистську історіографію став вихід з друку в 1968 р. першого тома праці Дж. Клугмана «Історія Комуністичної партії Великобританії», де на великому фактичному матеріалі докладно проаналізовані передумови, процес утворення Компартії і перші роки її діяльності. Розглядаючи боротьбу КПВ за робітничі маси, за зміцнення її впливу в тред-юніонах, Дж. Клугман простежив основні аспекти діяльності ББП в 1921—1924 рр., організаційне формування НРМ і головні рішення його I національної конференції [18, с. 108—116, 278—284].

Другий том «Історії Комуністичної партії Великобританії» Дж. Клугман присвятив 1925—1926 рр., особливо періодові підготовки і проведення загального страйку і страйку шахтарів. Автор приділяє увагу і діяльності НРМ в 1925—1926 роках. У другому томі коротко аналізуються рішення конференції єдності, II і III національних конференцій НРМ [19, с. 21—24, 44—46, 250—255]. Дж. Клугман вперше у марксистській літературі дав оцінку постанови III національної конференції НРМ про організаційну структуру Руху меншості і правильно відзначав, що рішення про захоплення керівництва тред-юніонами, прийняте на цій конференції, було передчасним, помилковим і мало негативні наслідки для подальшої діяльності НРМ [19, с. 253—255].

Виникнення НРМ і його діяльність у 1924—1926 рр. Дж. Клугман відображає у загальних рисах. Однак дослідження цього автора має велике значення для вивчення історії НРМ, бо в ньому дається правильна, марксистська оцінка найбільш важливих явищ англійського робітничого руху 20-х років. Крім того, праця Дж. Клугмана містить великий фактичний матеріал.

Особливе місце в англійській марксистській історіографії посідають праці видатних діячів англійського комуністичного і робітничого руху, які брали безпосередню участь в діяльності КПВ і НРМ у 20—30-х роках.

Т. Белл у короткій історії компартії Великобританії підкреслював, що БПП «було засновано для того, щоб розвинути революційний тред-юніонізм і побудувати революційні профспілкові організації» [11, с. 75]. Т. Белл також відзначав, що НРМ відіграв велику роль у боротьбі за створення Англо-російського профспілкового комітету, за єдність міжнародного профспілкового руху [11, с. 115].

У брошурі «Двадцять років Комуністичної партії» її автор У. Галлахер писав, що НРМ значно сприяв перемозі робітників у «Червону п'ятницю», «коли солідарність профспілок з шахтарями примусила уряд Болдуїна і шахтовласників відмовитися від своїх вимог» [12, с. 6].

Г. Полліт, активний діяч БПП, а в 1924—1929 рр. Генеральний секретар НРМ, у статті «Ліве крило в англійському профрусі», характеризуючи діяльність НРМ у вересні—грудні 1924 р., вказував, що НРМ справив значний вплив на роботу конгресу БТК в Гуллі. Г. Полліт дав оцінку позиції НРМ у зв'язку зі зміною внутріполітичної обстановки після перемоги консерваторів на виборах у парламент восени 1924 року [9, с. 18—24]. В «Нарисах англійського профруху» Г. Полліт проаналізував рішення І національної конференції НРМ і зробив висновок про те, що головним своїм завданням НРМ вважав боротьбу за досягнення єдності дій англійського робітничого класу [10, с. 62—64, 68—71]. У статтях «Коротка історія Руху меншості» і «Відповідь Сітрину» Г. Полліт розкрив основні аспекти діяльності ББП у 1921—1924 рр. і довів, що завдання, які ставив НРМ, повністю відповідали корінним інтересам англійського робітничого руху [8, с. 41—55, 56—77].

Англійська марксистська історіографія, незважаючи на відсутність спеціальних праць з історії НРМ, внесла значний внесок у розробку даної проблеми. На відміну від буржуазних і праволейбористських істориків, історики-марксистки розглядають утворення НРМ не як випадкове явище, а як закономірний наслідок розвитку англійського робітничого руху, як складову його частину на початку 20-х років нашого століття, аналізують діяльність НРМ у нерозривному зв'язку з діяльністю Компартії. У працях англійських істориків-марксистів переконливо доведено, що головним завданням НРМ вважав боротьбу за єдність дій англійського робітничого класу на основі принципів класової боротьби.

Аналіз праць англійських істориків-марксистів також дозволяє робити висновок, що в англійській марксистській історіографії у загальних рисах досліджено історію виникнення НРМ і його діяльність в 1924—1926 роках. Разом з тим діяльність НРМ (тобто боротьба за завоювання тред-юніонів) на одному з найбільш складних етапів англійського робітничого руху, що почався після поразки загального страйку 1926 р. і закінчився у 1929 р., ще не знайшла достатньо повного і чіткого висвітлення у англійській марксистській історіографії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ленін В. І. Лист до німецьких і французьких робітників. — Повне зібр. тв., т. 41, с. 281—283.
2. I Международный конгресс революционных профессиональных и производственных союзов. (Стенографический отчет). М., Госиздат, 1921. 90 с. Приложение к стенографическому отчету. 70 с.
3. III конгресс Красного Интернационала профсоюзов, 8—22 июля 1924 г. Отчет (по стенограммам). М., Госиздат, 1924. 280 с.
4. Report of the National Minority Conference. Held August 23 and 24, 1924. L., 1924. 24 p.
5. «The Communist», 1921, 19 February.
6. «The Worker», 1921, 19 February.
7. «The Worker», 1924, 30 August.
8. Поллит Гарри. Избранные статьи и речи (1919—1939). М., Изд-во иностр. лит., 1955. 360 с.

9. Поллит Г. Левое крыло в английском профдвижении, — «Красный Интернационал профсоюзов», 1924, № 12, с. 18—24.
10. Поллит Г. Очерки английского профдвижения. М., Изд. Профинтерна, 1925. 56 с.
11. Bell Tom. The British Communist Party. A Short History. L., 1937. 200 p.
12. Gallacher William. M. P. Twenty years of the Communist Party. L., s. a. 18 p.
13. Адиебеков Г. М. Красный Интернационал профсоюзов. (Очерки истории Профинтерна). М., Профиздат, 1971. 119 с.
14. Аллисон Дж. Профессиональное движение в Англии. М., Изд. Профинтерна, 1925. 116 с.
15. Arnot R. Page. The General Strike. May 1926; Its Origin and History. L., 1926. 260 p.
16. Arnot R. Page. Twenty years. The Policy of the Communist Party of Great Britain from its foundation July 31st, 1920. L., s. a. 79 p.
17. Hutt Allen. The Post-War History of the British Working Class. L., 1937. 220 p.
18. Klugmann James. History of the Communist Party of Great Britain. Volume two: Formation and early years, 1919—1924. L., 1968. 380 p.
19. Klugmann James. History of the Communist Party of Great Britain. Volume two: 1925—1927; The General Strike. L., 1969. 364 p.
20. Милибенд Ральф. Парламентский социализм. М., 1964. 310 с.
21. Cole G. D. H. A History of the Labour Party from 1914. L., 1948. 240 p.
22. Brand Carl F. The British Labour Party. A Short History. L., 1965. 185 p.
23. Clegg H. A. General Union. A Study of the National Union of General and Municipal Workërs. Oxford, 1954. 280 p.
24. Pelling H. A. The British Communist Party. A Historical Profile. L., 1958. 180 p.
25. Roderik Martin. Communism and the British Trade Unions. 1924—1933. A study of the National Minority Movement. Oxford University Press, 1969. 210 p.
26. Taylor A. J. P. English History. 1914—1945. Oxford, 1965. 709 p.
27. Wigham E. L. Trade Unions L., 1956. 160 p.